

Hilisantiikse ja varakeskaegse kristluse ajalugu

Intervjuu professor Riho Saardiga

Alustame mõistega. Mis on kirik? Millal oli antiikaeg ja varakeskaeg?

Quid sit ecclesia? Kirik võib olla mitut asja, hoone, sümbol, mõiste. Kirik kui mõiste on eesti keelde kandunud ilmse laensõnana, kas saksa *Kirche* või skandinaavia *kyrka* kaudu, mille kreekakeelseks vasteks on *kyriakon* – isanda hoone, ja mis kristlikus kontekstis tähistab jumalateenistusele kogunenute Issanda koda. Eesti rahvapärases keelepruugis nimetatakse kirikuks ka jumalateenistust (nt õpetaja pidas ise kirikut).

Eklesioloogiliselt (kirik õpetuslikult) on kirik (kr k *ekklesia*, ld *ecclesia*) olnud rõhutatult teoloogiline, ehk maskuliinse mõistega „*theos*” seotud Jumala-rahvas (*populus Dei*), mida eklesioloogias käsitletakse kristoloogiale sarnaselt kaheloomuselise, inimliku ja jumalikuna, ning mis eksisteeris ideaalina juba enne maailma loomist Kristuses, saades inkarnatsioonis Kristuse müstiliseks ihuks. On selliselt müsteeriumina nii nähtav kui ka nähtamatu. Kirik on koht kus saadakse päästetud. Ortodokslikus ja roomakatoliku eklesioloogias samastakse selliselt defineeritud kirik ortodoksliku ja katoliku kirikuga.

Luterlik Augsburgi usutunnistus vastab, et kirik on pühade osaduskond, kus evangeeliumi moonutustevabalt, puhtalt õpetatakse ja Kristuse mandaati omavaid sakramente õigesti jagatakse. Reformeerituile, kalvinistidele, on kirik valitute, predestineeritute kirik, mis on eksisteerinud maailma loomisest alates ja jääb kestma maailma lõpuni. Pietistlik kirikukäsitluse mudel seletab kirikut ecclesiola in ecclesia mõistega. et nähtavas empiirses kirikus sisaldub väiksem, tõeline uuestisündinute kirik.

Niisiis on probleem eitamatagi erinev, kui mõiste „kirik” all käsitatakse empiirilist, inimlikku institutsiooni, üksikisikute vabatahtlikku kokkuleppelist liitu, mis ei pretendeeri dogmaatilisele sisule. Ernst Troeltsch (1865–1923) soovitas näiteks uusprotestantlikus kirikukäsitluses loobuda kanoonilisse õigusesse kuuluva hierarholoogilise mõiste “kirik” kasutamisest

Kristluse sünnikontekst jääb antiikmaailma Rooma keisririigi ajajärku, hilisantiikaega, mida loetakse kokkuleppeliselt meie ajaarvamise algusest kuni kristluse Rooma impeeriumireligiooniks tõstmiseni, ehk siis neljanda sajandi lõpuni. Kristluse ajaloo seisukohalt oleks vaja siin nimetada aegade seoses ka apostlite, algkristluse, varakristluse, kirikuisade ja varabütsantlikku aega, mida kõiki määratletakse kristlusesiseste aegadena.

Väljend “apostlite aeg” pärineb Caesarea piiskop Eusebioselt ja selle all mõistetakse kokkuleppeliselt algkristlikku ajajärku, esimest kristlaste põlvkonda, mille lõpetasid apostlite Peetruse ja Pauluse märtrisurmad, oletatavasti 64. või 67. aastal.

Algkristluse aega loetakse kokkuleppeliselt umbes esimese sajandi keskelt kristlaste ja juutide vahelise õpetusliku kommunikatsiooni täieliku katkemiseni pärast rabi Aqiba poolt messiasena tunnustatud „tähe poeg” Simeon Bar-Kokhba roomavastast ülestõusu (132–135). Sündmus, mis tõi endaga kaasa juudikristlaste Jeruusalemma algkoguduse likvideerumise.

Varakristluse aeg loetakse esimese sajandi lõpust kristluse riigiusuks tõstmiseni neljanda sajandi lõpul. Kirikuisade aega loetakse teise sajandi keskelt kaheksanda sajandi keskpaigani. Varabütsantlikuks ajaks loetakse aega neljandast sajandist kaheksandani.

Varakeskaja perioodiks loetakse umbes 500 kuni 1000, või ka 900. Poetilisel nimetatakse just seda keskaja perioodi ka „pimedaks“, sest Rooma impeeriumit enam ei olnud ja klassikalist antiikkultuuri ihalevate intellektuaalide jaoks näis kõik barbaarne ja allakäinuna.

Millal kirik tekkis ja kes rajas? Kas ajaloolasel Peter Burke'il on õigus, kui ta ütleb, et mõnikord „ettekavatsemata tagajärjed muudetakse teadlikeks eesmärkideks“?

Jah, Peter Burke'ga võib nõustuda. Midagi sellesuunalist ütles ju välja omal ajal ka katoliiklasest modernist Alfred Loisy, et algselt kuulutatud Jumala-riigi asemel ilmus siia ilma kirik. Protsessi, mis oli alanud kunagi ühel põhjusel jätkus hiljem teisel põhjusel.

Millal kirik tekkis ja kes rajas? Eelpool demonstreerisin, kuidas eklesioloogiliselt saab vastata. Kiriku asutamise sünnipäeva tähistamiseks on valitud Apostlite tegude nelipühajutustus, aga alternatiive sellele leiab ka Jeesuse Peetrusele antud meelevallavõtmete stseeni näol Matteuse evangeeliumis; Püha Vaimu apostlitele andmise stseenis Johannese evangeeliumis või kaheteistkümne apostli valimisest.

Selge on, et suur osa ajaloo müütidest on ikka seotud „alusepanijatega“. Katsed näidata Jeesust juba valmiskujul kristlasena, samuti kristluse kui ainuõige maailmareligiooni ja sellele iseloomuliku ametihierarhilise maailmakiriku rajajana, on tõendamatud hüpoteesid. Niisuguste väitelauseste konstrueerimine kuulub kristluse kultuse tarbeks loodud liturgiliste tekstide žanrisse.

Saksa teoloog William Wrede väitis, et Paulus rajas kristluse. Väidet on korduvalt korratud. Uues Testamendis figureerivaist tegelaskujudest oma eluloolistes detailides kõige reaalseima isiku, Pauluse, väljamõeldud ei saanud olla esimesed kristlikud riitused (ristimine, armulaud). Pauluse õpetuslikud rõhuasetused said küll olulisteks helleenistunud juudikristlastele, kuid teise sajandi varakristlus oli siiski ainult osaliselt vastav niisugusele narratiivile, mida Paulus levitas. Need asjaolud muudavad Wrede väite probleemseks.

Oma eririituste ja õpetusliku süsteemiga kristlus on sündinud umbes kolmandal eelkristlikul sajandil sündinud monoteistliku juutluse kokkupuutes helleenlusega ja sellest põhjustatud kriisi tulemusena, millele lisas oma panuse sattumine 63 eKr Rooma impeeriumi koosseisu. Olulist rolli kandis kristluse sünnis apokalüptika ja selle messiaanlikud suure ajaloolise pöörde, uue alguse ootused. Religioonid modifitseeruvad ühiskondlike kriiside aegadel. Jeesuse-aegne ühiskond oli kriisiühiskond (nii näiteks Gerd Theissen), mida iseloomustasid pinged väikelinnade ja külade vahel, kreeka-rooma hellenistliku kultuuri põhjustatud identiteedikriis, majanduslik ekspluateerimine, sotsiaalne viletsus (sellest on evangeeliumites palju jälgi), terrorigrupeeringute sünd ja vastandumine templiaristokraatia ning -kultusega.

Oluline roll helleenistunud kristluse sünnis ja selle pealejäämises toorakuuleka Jeruusalemma „emakoguduse“ ja sellega tihedalt seotud juudikristluse ees oli juudi diasporaade kiirel helleenistumisel. Protsess, mis tõi kaasa toorast irdumise, templikultuse ja loomsete vereohvrite asendumise Jumal-poja ühekordse ja lõpliku ohvri õpetusega, viis Jeesus-Messiase kõiksuse ainujumala kõrvale paremale käele tõstmiseni ja lõpuks johanneslikus

teoloogias juba preeksistentse Logosena inimeste maailma allatulemiseni, see protsess sai oma kõige suurema impulsi platonismist. Juudi müstik, platonist Aleksandria Philon rääkis Logosest kui Jumala ja maailma vahel mõjuvast printsiiibist.

Ei Pauluse kirjad ega ka Apostlite teod anna meile selget ülevaadet Jeruusalemma „emakoguduse“ õpetusest. Kui üldse kunagi selle koguduse liikmed olid midagi oma usu sisust täpsemalt kirja pannud, on see kõik hävinud. Fragmentid on säilinud üksnes evangeeliumide vanimais kihistuis, mistõttu ei jõua midagi muud terviklikumat sellest enam mitte kunagi usaldusväärsete uurijate kätte.

Kristlus ei sündinud meie ajaarvamise alguses, sest veel polnud umbes 30. aastatel Jumala-riigi ootajatest ja Ristija Johannese igale iisraellasele sellesse riiki sisenemiseks uut individuaalset algust pakkuvast meelearandus-liikumisest sündinud Jeesus-liikumine lõõnud lahku juutlusest selliselt, et see oleks ennast käsitlenud uue ilmutusena, uue lepingureligioonina, et sel oleks olnud selge mittejuutlik identiteet. Sellisest identiteedist ilmnevad esimesed selged märgid alles pärast 70. aastat, kui sündis evangeeliumikirjandus.

Monarhistliku piiskopiametiga katoolse kiriku sündimine toimus aga alles teisel sajandil.

Mis on katakombid ja miks varased kristlased nendes kogunesid?

Katakombe hakati ehitama esimese sajandi lõpul, kui laibamatus hakkas välja tõrjuma põletusmatust ja matmiseks vajati ruumi. Rooma, Napoli, Sitsiilia, Põhja-Aafrika katakombihaudade eeskujuks on peetud juutide kaljuhaudu. Katakombe kaevasid nii kristlased kui ka mittekristlased ja samadesse katakombidesse maeti kristlasi kõrvuti teistega, ainult juutidel olid neile määratud katakombid. Kristlikest katakombidest saab rääkida alles 4. sajandist.

Katakombides võis kristlaste tagakiusamiste aegadel leida ajutist varjupaika, aga suurteks kogunemisteks neis piisavat ruumi ei olnud. Tänapäeva uurijad on pigem seisukohal, et katakombides ei ole regulaarseid jumalateenistusi kunagi peetud. Koguneti siiski maapealsetes ehitistes. Katakombidele antud nimed olid kas koha-, maaomaniku- või sinna maetud tähelepanuväärse isikunime järgi antud.

Varakristlikust (katakombi)kunstist saab rääkida teise ja kolmanda sajandi vahetusest alates, siis kui sellesse oli põimitud juba piisavalt kaua kreeka-rooma kunsti traditsioone ja klassikalist kujutamisaadi. See lisaelement, mis muutis teose kristlikuks, võis olla tihtipeale minimaalne. Näiteks mõnel sarkofaagil kujutatud palvetavat orantti ja lambakandjat Head Karjast võib tõlgendada nii kristlikuna (lammas kui päästetava hinge sümbol) kui ka mittekristlikuna (karjane kui filantroopia sümbol rooma kunstis). Hea Karjase kujul oli oma eelkujud Orfeuse müsteeriumkultuses, kus teda kujutati mõnikord karjasena.

Rooma kuulsatel katakombimaalingutel, näiteks kolmandast sajandist pärit Priscilla katakombi last süleshoidva istuva naise-figuur ja tema kõrval seisev meesfiguur osutamas käega kõrgemal oleva tähe suunas, ei ole algselt tingimata Maarja ja Kristuse austamisega (Maarjaks tõlgendatud naine istub!) seotud maaling, vaid tavaline lahkunuid kujutav maaling, mille kristlased muutsid seal kogunema hakates kristlikumaks. 1996. aasta konserveerimistöõde käigus ilmnes, et lisatud oli alumises kihis puudunud täht ja muudetud oli meesfiguuri käe asendit, mis osutas algselt naise suunas.

Millest räägib raamat *Didache* ehk Kaheteistkümne apostli õpetus II sajandist?

Didachē (Õpetus, u 90–130) papüüruskäsikiri, mis oli kirjutatud Kreekas 1056. aastal, leiti 1873. aastal Konstantinoopolist Jeruusalemma patriarhi alluvusse kuulunud kloostri raamatukogust ja see sisaldas teose, mida esitatakse pikema ja lühema pealkirjaga „Issanda õpetused paganarahvastele kaheteistkümne apostli läbi“ ja „Kaheteistkümne apostli õpetus“ ehk *Didachē*. Teos on ka eesti keeles kergesti kättesaadav ja ei vajaks pikemat sisututvustust. (Apostlikud isad. Kr. k tõlkinud Kalle Kasemaa. Tallinn 2002, 205-212.)

Sisu jaguneb kahte eraldi ossa. Esimene sisaldab kristliku moraali ülevaadet (peatükid 1-6), loetletakse voorusi ja pahesid, millest kujuneb vastavalt siis elu tee ja surma tee. Teine osa (peatükid 7-10) on kompendium liturgilistest ettekirjutustest, mis käsitlevad kristlikke riitusi: ristimist, paastu, armulauda, ja (peatükid 11-15) koguduse ameteid, ning viimane peatükk eshatoloogiat ehk Issanda taastulekuks ettevalmistumist. Teos on algselt loodud Süürias, või Aleksandrias, ja selle autorit, pigem autoreid, ei teata, ning vaieldakse ka dateeringu üle, mistõttu on kokkuleppeliseks ajavahemikuks enamasti uurijate poolt pakutud u 90 kuni 130. Suurem osa kaldub toetama, et see valmis esimese sajandi lõpul, kuid arvestama peab, et teose mõned osad võisid siiski valmida ka teise sajandi algul.

Autor on ilmselgelt kasutanud varasemast ajast pärit materjale, mille hulgas on tehtud valikuid. *Didachē* väärtus seisneb meie jaoks selles, et see annab ettekujutuse esimese sajandi lõpu varakristlaste veel üsna primitiivsest jumalateenistuslikust korrast Süürias ja Egiptuses. *Didachē* järgi püsis apostolaat, mitte küll kui amet, vaid kui teatud funktsioon, varakirikus kauem (XI:4). Ristimine elava, voolava külma või sooja veega, kas vette vajutades või kolm korda vett pähe valades, oli esimese sajandi teisel poolel juba üks kogudusse (VII). *Didachē* juhistes tuli Meie Isa palvet lugeda kolm korda päevas (VIII:3) ja Jeesust esitletakse seal mitte Jumala pojana, vaid Jumala sulasena (IX:2, 3; X:2).

Varakristlike initsiatsioonitektide tseremooniad ei olnud kõikjal sugugi ühetaolised, aga oma põhijoontes võisid need välja näha selliselt nagu neid on kirjeldatud *Didachē*'s,

Apostellikud isad (lad *patres apostolici*) olid I-II sajandi kristlikud kirjamehed, keda peetakse apostlite vahetuteks õpilasteks. Tuntumad nendest on Barnabas, Rooma Clemens, Antiokia Ignatius ja Smürna Polykarpos. Mis olid nende kesksed vaated, millega nad on läinud kiriku ajalukku?

„Apostlikud isad“ ei tähista isikuid, apostleid, vaid esimese sajandi lõpu ja teise sajandi alguse varakristlike tekstide autorite (Antiokia Ignatius, Smyrna Polykarpus, Rooma Clemens jt) tekstikogumikku, mille koostas Jean-Baptiste Cotelier (1629–1686). *Patres aevi apostolici sive Ss. Patrum qui temporibus floruerunt ... opera* ilmus 1672. aastal. Need tekstid, mis on kirjutatud esimese sajandi lõpu ja teise sajandi kristlike apologetide vahelisel ajal, moodustavad omamoodi tekstisilla.

Näiteks esimene Clemensi kiri on kirjutatud u 96. aastal Korintose kogudusele ja autori nime tekstis tegelikult ei esine. Kiri on traditsiooniliselt omistatud Rooma koguduse juhtivtegelasele Clemensile. Apostlike isade tekstid, kirjad ja martüüriumid, on Uku Masingu,

Kalle Kasemaa ja Jaan Kiiviti poolt eestindatud ja kergesti kättesaadavad kogumikust: Apostlikud isad. Tallinn 2002.

Kuidas kujunesid kiriku ametid (piiskop, preester ja diakon)?

Algkristluse niinimetatud apostlikule ajale (u aastani 70) tüüpiline harismaatiliste ehk funktsionaalsete „ametite“ asemel hakati esimese sajandi teisel poolel juurutama helleenistunud juudikristlikes ja eriti paganakristlikes kogudustes (vt Pauluse kiri filiplastele 1:1) püsivamaid, kus piiskopiametist sai ülevaatajast esivaimuliku amet, ning piiskoppe (*episkopos*) ja neile alluvaid diakoneid (*diakonoï*) (1 Clemens 42:4, 44:2) hakati ametisse pühitsema käte pealepanemisega (*Didachē* XV:1). Käte pealepanemise riitus oli kasutusel ka gnostikutel.

Algkristlikus kirjanduses kasutatakse mõistet diakoonia (*διακονία*) ja sellest tuletatud verbe ja substantiive kokku umbes sada korda, kuid selle mõistega seotud tegevuse sisu pole endiselt uurijatele üheselt selge. Algkristlikest kogunemistest, millel oli liturgiline ja sotsiaalne (ühine söömine) tähendus, säilinud teated on fragmentaarsed.

Oma ülesannete mõõtmel oli varakiriku diakoniamet karitatiivne, liturgiline ja kateheetiline ehk koguduseeluga veel ristimatuid integreeriv amet. Need sõnumisaadikud lugesid kristlaste kogunemistel epistleid ja evangeeliume, toimisid eeslauljatena, abistasid leiva ja karika jagamisel, andsid ristimisõpetust ja aitasid ristida, hooldasid haigeid ja külastasid vangistatud, hoidsid korras kaaskristlaste haudu.

Juudi algkristlike koguduste vanemate, presbüterite (*presbyteros*) sotsiaalne staatus oli madal. Pühendumine ei nõudnud suuri väljaminekuid, sest ristimine oli tasuta ja ka Püha Vaimu ning koguduse harismaatilisi ameteid polnud võimalik osta raha eest (Ap 8:18–21).

Kuid sugulussuhted ja suhted üldiselt mängisid juba algusest alates olulist rolli, ning see roll võimendus edaspidi veelgi. Kirikuametid hakkasid edaspidi sõltuma isiku ühiskondlikust staatusest. Areng monarhilise piiskopiameti suunas oli piisavalt kaugele jõudnud, nii et Antiookia piiskop Ignatius (u 35–u 107/110–115) võis juba kirjutada, et kirik on kosmiline suurus, mis saab nähtava kuju kohalike koguduste kaudu. Ignatiuse ametitemudel oli subordinaalne: piiskop – presbüterid – diakonid – kogudus.

Varakirik koondus monarhistliku piiskopiameti ümber, mille taustal oli tõenäoliselt harismaatiliste tõekuulutajate probleem, kes suutsid piisavalt ohustada presbüterite autoriteeti (3Jh 9–10). Ignatius kirjutas smürnalastele ja piiskop Polykarposele, et kogudus järgiks piiskoppi ja presbütereid ning et piiskopita ei ristitaks, ei peetaks armastus- ega õhtusöömaaga. Kus iganes oli Kristus Jeesus, seal oli katoliiklik kirik ja kes austas piiskoppi, seda austas Jumal; kes piiskopi eest salaja midagi tegi, see teenis kuradit (VIII.1, IX.1).

Kirjas esineb teadaolevalt esmakordselt mõiste „katoliiklik kirik“ (*katholike ekklesia*) ja seda mõistet kasutati neli korda Polykarpose martüüriumis. „Katoliiklik kirik“ hakkas teise sajandi keskel tähistama skismaatiliste ja õpetuslikult hereetiliste koguduste vastandit.

Väike-Aasias oli omaks võetamas monarhistlik piiskopikäsitus. Samal ajal hakkas impeeriumi läänepoolses osas, eelkõige Roomast kostma hoiatavaid häáli. Nii kirjutati Herma Karjases (u 140–150), et karjased ärgu kandku südames mürki ega muutugu mürgisegajateks (III 9, 17:7), mis võis antud kontekstis viidata ametikohtade pärast toimuvale võimuvõitlusele.

Ameteid institutsionaliseeruvale kirikule oluliseks pidav Tertullianus rõhutas, et õndsuse vahendamine ei olnud ühegi ametiga seotud. Kõik kristlased olid preestrid (*minister, sacerdos*), sest nad olid end allutanud kiriku usutunnistusele ja võisid seetõttu ristida ja ka armulaua sakramenti jagada.

Kolmandaks sajandiks olid ametid kirikus jaotatud kahte gruppi, suured ja väiksed (*ordines maiores; ordines minores*). Esimesse kuulusid piiskopid, presbüterid ja diakonid. Teise moodustasid piiskopi saatjad akoluudid; ristimiseks ettevalmistuvatest katehumeenidest deemoneid välja ajanud, hingeliselt haigetega tegelenud eksortsistid; tekste ettelugevad lektorid; uksevalvurid ostiaarid, kes jälgisid, et kirikukaristust kandvad ei tuleks euharistlikule jumalateenistusele.

Kirikliku ametihierarhia väljaarendamisel oli aga hakatud juhinduma Rooma religiooni preestrivõimust (*sacerdotes*), kus mehed ainsatena kandsid edasi ja haldasid sakraalset õigust. Esimest korda kõlas diakonissi termin 325. aasta Nikaia kirikukogul. Chalkedoni kirikukogul (451) otsustati, et väikeste ametite (*ordo minores*) hulka liigituvad diakonissid ordineeritakse diakonitega sarnaselt ametisse piiskopi käte pealepanemisega. Nõudeid vanusele langetati endiselt 60. aastalt 40. eluaastale ning välistatud olid sellesse ametisse uuestiabiellunud. Egiptuse kirikus võisid naisdiakonid kanda piiskoppide ametirietuse juurde kuuluvat palliumi ja Ida kirikus säilis naiste ordineerimine diakonaadi ametisse keskajani. Keiser Justinianus I Suur (527–565) ajal pidi Konstantinoopoli Hagia Sophia kirikus olema ametis vähemalt 40 diakonissi.

Varakiriku ajalukku on oma nime jätnud Basileios Suure ja Nyssa Gregoriose õde arhidiakoniss Makrina ning Johannes Krysostomose sõber, traagilise elulooga lesknaine Olympias, kelle Konstantinoopoli peapiiskop Nektarios diakoniks pühitses ja kelle ümber koondus seejärel paarisajast naisest koosnev kloostrikogukond. Krysostomosel oli aktiivne kirjavahetus vähemalt üheksateistkümnega naisega, kellest enamus olid diakonid.

Naisdiakonaat hääbus hiljemalt 11. sajandil. Valitsevaks olid saanud Aristoteleselt ja Pauluselt laenatud, ning kirikuisade edasiarendatud sugude hierarhiale rajatud käsitlused, kus aktiivne valitseb passiivset ja kõrgem ratsionaalsus nõrgemat.

Milliseid erinevaid arvamusi on Rooma paavsti ameti ja paavstluse kujunemise kohta?

Küsimus apostlite primaadist tõusis esile juba esimese sajandi lõpul, kui apostel Siimon Peetruse positsiooni hakati rohkem esile tõstma kuigi tal polnud teadaolevalt juhtida ühtegi kogudust, ning ühtegi omakäelist autentset evangeeliumit ega muud autoriteetset kirja ei ole.

Apostlid loetletakse evangeeliumides nimeliselt üles neli korda. Nimed ei ole alati samad, nende järjekord vahetub, kuid Peetrust mainitakse alati esimesena. Isikunimi Petros ei olnud kreekapärane nimi, vaid tõlge aramea nimest Kefas, mis oli antiikajal teadaolevalt kasutusel ainult kristlastel.

Rooma piiskop Victor I (ametis 189–199) tegevust ülestõusmispühadeaja tülüküsimuses võib pidada Rooma piiskopi esimeseks autoriteetseks vahelesegamiseks. Calixtus I (ametis 217–222) oli teadaolevalt esimene monarhistlik piiskop, kes põhjendas Rooma piiskoppide eripositsiooni kirjakohtaga Matteuse evangeeliumist (16:18).

Mõistet “isa” (*papas*) oli kasutatud kõigi piiskoppide kohta, seda eelkõige idakirikus, kuid hakkas ajas üha enam olema üksnes Rooma piiskopi aunimetus. Rooma piiskop

Stephanuse (254–257) ja Kartaago piiskop Cyprianuse väitlus tõi esile tõlgenduste ühtesobitamatus. Stephanus rõhutas monarhismi ja Cyprianus, et üleüldise katoliikliku kiriku ühtsus väljendub piiskoppide kollegiaalsuses. Mingisuguse auprimaadi Cyprianus Rooma piiskopile omistas, ent rõhutas ka iga piiskopi Peetruse ametijärgsust. Hiljem oli ta ettevaatlikum primaadist kirjutades.

Rooma piiskop Damasus I (ametis 366–384) oli esimene, kes võttis kasutusele mõiste apostellik tool (*sedes apostolica*). Konstantinoopoli kirikukogul (381) anti keiser Theodosiuse tahtel Rooma piiskopile Konstantinoopoli ees auprimaat. Rooma oli ka paljude märtrite linn ja selle kogudus seetõttu ka õnnis, nagu tavatseti öelda. Milano piiskop Ambrosius lõi sünteesi Rooma kui linna (*Urbs*) ja kristliku Rooma-aate vahel. Rahvaste pealinn oli valitud rahvaste õpetaja kantsiks (*electa gentium caput, sedes magistri gentium*).

Seda kõike kasutasid Rooma piiskopid nüüd enda kasuks kiiresti ära. Võimutugevdamise viis lõpule Leo Suur (ametis 440–461), esimene paavstimõõtu piiskop, kes kõneles ja kirjutas Püha Peetrusena. Ta võttis kasutusele varem Rooma usundis ülempreestrite ja hiljem keisritele kuulunud tiitli *pontifex maximus* (suurim ülempreester).

Läänekiriku teoloogid (nt Augustinus) pidasid paavsti kiriku ühtsuse sümboliks, viidates Peetrusele kui apostlite kolleegiumi ühtsuse sümbolile. Diskussioon puudutas peamiselt küsimust, kas Rooma piiskopi primaat on inimlik või jumalik. Õpetuse, millele primaat rajada, visandasid Rooma piiskopid endale ise.

Leo Suur koondas 446. aastaks kõik paavsti tooli primaaditeoloogia põhjendused üheks tervikuks. Kiriku põhievangeeliumiks saanud Matteuse (16:18–19) viitas Peetrusele kui apostlite juhtivale autoriteedile kui apostelvürstile, keda Jeesus oli volitanud enda vikaarina teostama kirikus kõrgeimat kohtu-, järelevalve- ja õpetusvõimu. Peetruse kui Rooma piiskopi õpetusamet siirdus automaatselt edasi Rooma piiskopitooli pärijatele. Kui piiskoppide mandaat oli piiratud oma diöteesiga, siis Rooma piiskopi õpetamisamet oli täievõimuline (*plenitudo potestatis*), mis ulatus kirikus kõikjale.

Esitatu kommentaariks tuleks kindlasti pidada silmas järgmist. Kiriklikus eklesioloogias kasutatud Matteuse evangeeliumi (16:18-19) Jeesusele omistatud sõnu ei pea kaasaegne akadeemiline piibliteadus esiteks sugugi autentseteks ja kogu tekstikorpust on pärit 70. aasta katastroofi järgsest ajast. Apostellik suksessiooniteooria, milles vaimulikku võimu anti edasi meesjärgluse põhimõttel, on fiktiivne ja mõeldud ideoloogiliseks õigustuseks Rooma kiriku poliitilisele võimu- ja prestiižipürgimusele. Kindlasti ei arendanud lõpuaegade algkogudus mingit kirikupoliitilist suksessiooniteooriat. Kogu mõtteviis on olnud neile äärmiselt võõras, sest kogu missioon tuli ellu viia oma põlvkonna jooksul mitte jätta seda tulevastele. Mt 16:18-19 tuletatud papalismi õigustus on saavutatud algteksti väärtõlgendusega.

Teadadaolevad ajaloolised faktid ei kinnita hiljem konstrueeritud uskumust, et endine galilealane ja kalur Siimon Peetrus oleks olnud ajaloos Rooma koguduse esimene piiskop. Tema pea alaspidi ristilöömisest Roomas jutustatakse Väike-Aasias umbes teise sajandi lõpul loodud apogruüfises Peetruse tegudes.

Kahe esimese varakiriku sajandi Rooma piiskoppidest on fragmentaarseid mainimisi ja palju legende. Esimese loetelu Rooma piiskoppidest esitas kolmanda sajandi alguses surnud kirikuisa Irenaeus. Piiskoppide elulood koostati sajandid hiljem ja need ei tõesta nende isikute reaalsust Roomas. Täpsemaid andmeid hakkab Rooma piiskoppide kohta esinema

kolmandast sajandist. Paavstluse ajaloo edaspidiste arengute käsitlemine ei mahu siinsesse ajaraamistikku.

Kirikuisad (lad *patres ecclesiae*) olid eeskätt Kreeka ja Rooma piiskopid II–VIII sajandil, kelle teosed ja võitlus ketserlike voolude vastu mõjutasid oluliselt kiriku õpetuse ja kirikukorralduse kujunemist.

Metafoorselt tähendas “isa” (*patres*) vaimulikku autoriteeti, õpetajat (1Kr 4:14–15), piiskoppi. Vastavalt kasutatud keelele jagunesid meesteoloogid, kelle kirjutisi hakati kiriklikest kriteeriumitest lähtuvalt pidama teoloogia seisukohalt konstruktiivseteks, kas kreeka- või ladinakirikuisadeks. Varakirikliku teoloogia peakeskused asusid valdavalt kreekakeelses Idas ja Põhja-Aafrikas, kus formuleeriti suur osa varakristlikust teoloogiast. On arvatud, et see johtus lääne inimeste praktilisemast mentaliteedist ja konkureerivate õpetuste vähesusest, kuid pigem võivad seal loodud õpetuslikud tekstid olla tagakiusamiste ajal lihtsalt hävinud.

Ida ja Lääne traditsioonis loetakse kirikuisade perioodi teisest sajandist, kuid Läänes lõpeb see Sevilla Isidorusega (u 560–636) ja Idas Damaskuse Johannesega (675–u 750), millele järgnes kompilaatorite aeg.

Millised olid kreeka kirikuisade (Athanasios, Clemens, Origenes, Basileios, Johannes Chrysostomos) peamised vaated ja tähtsus kiriku ajaloos?

Aleksandria Athanasiose (u 295–373) koostas 367. aastaks loetelu nendest uue testamendi kirjadest, mis on identsed tänasega. Tema teoloogilistes käsitluses seisnes pääste saladus inimloomuse jumaldumises (*theopoiēsis*). Selline arusaamine oli peaaegu gnostiline. Neljandal sajandil laialt levinud ja juba teisel sajandil kirikuisade tekstides helleense jumalikustumise (*apotheosis*) idee taustal ja seda väljendav *theosis*-mõiste oli sisult idealistlik. Mitteloodud, alguseta Kristus oli saanud inimeseks eesmärgiga inimene iseendas jumalikustamisega sarnastada iseendaga.

Aleksandria Klemens (u 150–u 215) võttis poolelijäänud suurteoses *Stromateis* Platonilt üle *logose* mõiste ja samastas selle Kristusega. Seletas oma teoses *Paidagogos*, et prohvetid ja antiikfilosoofid olid rajanud talle teed pedagoogiliselt. Kristluse meelsuseetika eesmärgiks oli kasvada põhiolemuselt hingeliigutustest vaba (*apathos*) Jumala samasuses. Klemens kasutas selle kasvuprotsessi kirjeldamiseks mõisteid: Θεός, Θεοποιέω ja ἐκΘεόω. Vagaduselu sisemised arengumotiivid lähtusid kõrgeimast tunnetusest, taipamisest (*γνώσις, gnōsis*). Apostellikku traditsiooni kuuluva mõistega *gnōsis* tähistas Klemens Jumala armastamise kõrgeimat kontemplatiivset sisekaemuslikku tasandit, kus jumalasse sisenenuna sarnane näeb sarnast. Asetudes taolisse sisekaemuslikku suhtesse Jumalaga hakkab inimese loomus selles protsessis jumalduma.

Origenesel (185–253/4) oli kaalukas roll varakirikliku teoloogilises mõtteloos. Ta oli apologet (8-osaline *Contra Celsum*, 245–250) ja süstemaatik (*Περί ἄρχων*, 220–230; lad *De principiis*, Põhialustest). Rakendas oma teoloogilises süsteemis uusplatonismist laenatud terminoloogiat.

Allegooriliselt Homerose tekste tõlgendanud filosoofide eeskujul õppis Origenes aleksandrialikku filoloogiat kasutades lähenema *Septuaginta* tekstidele allegooriliselt, mõnikord üsna meelevaldselt. Vana testamendi baasil koostas Origenes tekstiväljaande *Hexapla*, mille esimesel veerul oli heebreakeelne vokaalideta tekst, teisel heebreakeelne tekst kreeka tähtede ja vokaalidega, veergudel 3–6 olid kreekakeelse teksti ja selle teise sajandi versioonid: *Aquila*, *Symmachos*, *Septuaginta*, *Theodotion*. *Hexapla* oli Origenese metafüüsika, eetika, teoloogia ja filosoofia allikas, mille põhjalt sai arendada angeloloogiat, luua algsesse inglite languseelsesse situatsiooni taastamise ehk kõikide langenud olendite võimaliku päästmise *apokatastasis*-õpetuse. Vanaroomaliku ettekujutuse *genius*'est kui inimese sünnihetkest kaasas käivast kaitsevaimust või jumalast, kes määras inimese saatuse, sulandas Origenes ettekujutusega kristlikust kaitseinglist. Ta uskus veendunult elujõu ehk inimhinge preeksistenti. Kolmsada aastat pärast Origenese surma kuulutati Konstantinoopoli kirikukogul (543) hinge preeksistenti õpetus kõigis vormides keelatuks. Keeldu korraldi kümne aasta pärast Konstantinoopoli Hagia Sophia kirikukogul (553).

Basileios Suur (u 330–379), üks kolmest suurest kappadookia isast, tema rajatud kloostrites hakati tegelema teoloogiliste käsikirjade uurimise ja kopeerimisega. Suurem osa Basileiose reeglite järgi rajatud kloostritest ei paiknenud enam kõrbes, vaid antiikkultuuri keskuste läheduses, selleks et need siduda piiskoppidele alluvate linnakogudustega. Kreeka kirikuisadest tegutses aktiivselt gootide kiriku heaks.

Johannes Krysostomos (u 347–407) oli tuntud oma jutlustamisanni poolest. Tema 386. aasta jutlused olid adresseeritud kristlastele, kes kaldusid oma usutavades judaiseeruma, järgisid juutlikku paasakalendrit ja kaldusid Jeesuse inimlikkust toonitades ariaanlusesse. Jutluste toon oli teoloogiliselt antisemiitlik. Johannes võttis kohustuseks tõestada, et juutidel ei olnud enam teoloogilist ja moraalset õigust isesesvale religioonile. Formuleeris Antiookias idapoolse kreeka munkluse ideaali. Õige askeesi eesmärgiks pidi olema keha ohtlike kirgede suretamine. Võimukirg oli üks tõsisemaid hinge haigusi, millele tähelepanu juhtimine tekitasid Krysostomose ja keisri vahel pingelisi suhteid. Pagendatuna liikuma Armeenia mäestiku suunas Krysostomos 58-aastasena hukkus. Tema maised jäänused rööviti risticõdade ajal Konstantinoopolist ja viidi Rooma.

Millised olid ladina kirikuisade (Ambrosius, Tertullianus, Hieronymus, Augustinus) peamised vaated ja tähtsus kiriku ajaloos?

Ambrosius (339–397) õpetas kirikupoliitiliselt, et koguduse liikmena ei saanud keiser seista kunagi piiskopist kõrgemal. Theodosiusel (keiser 379–395) tuli kahel korral alistuda tema piiskoplikule autoriteedile. Andeka poeedina pani Ambrosius ühtlasi aluse milaano liturgiale, mida tuntakse 9. sajandist ambroosiuse lauluna. Ambrosius lõi sünteesi Rooma kui linna (*Urbs*) ja kristliku Rooma-aate vahel.

Tertullianus (u 155–u 230) liitus pärast oma hereetikute vastast süüdistuskõne *De praescriptione haereticorum* valmimist, umbes seitsme aasta pärast 207. aastal, Põhja-Aafrika

montanistidega. Jäädes nende leeri üheksaks aastaks. Tal oli tema sõnul kõikide hereesiaste emaga, antiikfilosoofiaga vastuoluline suhe väites, et kristlik usk tühistab mõistuse.

Tertullianuse ettekujutuse kohaselt oli Jumal enne maailma loomist üksinda, olles oma enese universum, kuid temas olnud mõistuslikkuse (*ratio*) printsiibi tõttu polnud ta päris üksinda. Jumala mõistuslikkus kehastus personifitseeritud jumaliku sõnana inimeses Jeesuses, kes oli tulnud jumalast, nii nagu valgus päikesest. Tertullianusel oli selgelt subordinatiivne mudel – poeg on sõnana alistatud isale.

Teadaolevalt oli ta esimene, kes taipas juba paari aasta pärast kristlusesse pöördumist kohandada oma apoloogias (*Apologeticum*, u 197) Jumala kohta mõistet “persoon” (*persona* = mask). Üks Jumal esitab kolme erinevat, aga ühtekuuluvat rolli lunastuse suures draamas. Rollide mitmekülgsuse maski taga oli ainult üks näitleja. Formuleeringu, *una substantia in tribus cohaerentibus*, üks substants kolmes isikus, sisu sai peagi läänekiriku üldvaraks ja muutis võimalikuks avada täpsemalt kolmainsuse isikute rolli.

Hieronymus (u 342–420) põhjendas Neitsi Maarja igavest neitsilikkust (*De perpetua virginitate Mariae*, 383), pakkudes välja uue spekulatiivse tõlgenduse – vennad ja õed olid Joosepi õe Maarja lapsed. Sajandeid hiljem uskusid ja võtsid selle spekulatiivse seletuse omaks näiteks 13. sajandi skolastik Aquino Thomas ja 16. sajandi reformaator Martin Luther. Tema suureks kultuuripanuseks jäi ladinakeelse piibli *Vulgata* tõlkimine.

Augustinus (354–430) formuleeris väitluses donatistidega sallivama ja avarama kirikukäsitluse, et sakramentide pädevus on sõltuv ainult jagaja ordinatsioonist, mitte jagaja personaalsest pühadusest. Vastandumises pelagianistidega andis Augustinusele impulsi 390ndate keskelt kuni 420ndateni anda kirikule kristluse doktriin *De doctrina christiana*, milles tuli hästi esile tema piiblihermeneutika, mis oli seotud armastuse printsiibiga. Mittefiktiivsest usust informeeritud armastus avas piiblitekstidest arusaamise mõistmisvõime ja tõi kaasa vabanemise täheorjusest.

Pühendumine käsu ja armu küsimustele aitas formuleerida pärispatu ja armuõpetuse. Tema varakiriku suurimaks apoloogiaks jäänud 22-kõitelise teologiseeritud ajaloo filosoofial *De civitate Dei* (Jumala linnast) oli arvestatav mõju keskaegsele ajalookirjutusele, suunates ja mõjutades Lääne poliitilist teoloogiat ja eluhoiakuid. Riigi ja ühiskondliku elukorralduse legitiimsus johtus edaspidi sellest, kuivõrd need mõlemad oma ülesannetes teenisid ajaloolise eesmärgi ja ülesandena Jumala riiki. Augustinust võis tõlgendada nii sakraalse kuningavõimu kui ka hierarhilise papalistliku, episkopaal-konsiliaarse teokraatia kasuks.

Tema tagasihoidlik mõju *De trinitate* teose näol ulatus hiljem ka Bütsantsi teoloogiasse.

Suurimad kristlaste tagakiusamised olid keiser Deciuse [249–251], Valerianuse [253–260] ja Galeriusi ajal [293–311]. Miks kristlasi tagakiusati ja miks öeldakse, et „märtrite veri on usu seeme“?

Tõepoolest, puuduvad tõendid, et varakristlased oleksid iialgi organiseerinud võimustruktuuride vastast mässu, sest neil näis puuduvat maine valitsejaideaal. Juutidel oli see olemas kuningas Taaveti näol, kreeka filosoofidel oli targa valitseja ideaal, mille võtsid neilt üle ka roomlased. Varakristlaste ideoloogia sisaldas teist mõõdet – oodati Jeesus-Kohtumõistja tagasitulemist, maapealse Jumala-riigi loomist ja selles valguses paistis impeerium koletusliku metsalisena, ehk siis, nad siiski võõrastasid paganlusele rajatud riiki.

Väliselt polnud kristlaste kodukirikud Qumrani seksti taoliselt getostunud. Idee ühiskonnast eraldunud sakraalse sotsiaalse ruumi loomisest ei ole olnud aktuaalne ja Pauluse kirjas korintlastele soovitati, et igäüks püsigu sotsiaalses hierarhias oma positsioonil (1Kr 7:20–24). Ühiskondlikud institutsioonid säilivad muutumatuina, kuigi kogudustes minetasid need suhted oma otsese tähenduse. Prioriteediks oli usu viljelemine, mitte sotsiaalsete ja poliitiliste olude muutmine. Selleks puudusid hajaliiolevatel kodukirikutel poliitilised vahendid. Valitses pigem mõõdukalt kriitiline neutraalsus, mis sai alguse ja õigustuse usust peatselt Kristus-Kohtumõistja saabumisest.

Täpselt nii nagu juudid ei meeldinud oma ümberlõikamise, sabati ja sealiha söömiskeeluga rooma satiirikutele, täpselt nii suhtusid võõristusega kristlastesse ka võimuesindajad, kirjanikud ja filosoofid. Tegemist oli kirgi kütva teemaga, mille suhtes oldi pigem sarnastel seisukohtadel. Impeeriumis puudus vajadus uue religiooni järele, mis lisaks oli alguse saanud judaismist, praktiseeris kummalisi ebaintelligentseid usuriitusi, ning mida ei tahtud seetõttu religiooniks pidadagi.

Kuni keiser Domitianuse valitsusajani (81–96) polnud seadust, mis oleks kriminaliseerinud kristluse kui uusreligioosse seksti, sest iseseisvat juutlusest lahkulõõnud riitustega kristlus oli alles kujunemas. Kohalikest prefektidest sõltus, kuidas ühes või teises maakonnas neid õiguslikult koheldi. Umbes 95. aastal Roomas ja Väike-Aasias puhkenud kristlaste riiklik tagakius seadis aga juba eesmärgiks kristlik sekt (*secta Christianorum*) impeeriumis keelustada.

Kolmanda sajandi alguseni oli tagakiusamistel selgelt lokaalne iseloom. Keiser Trajanuse 112. aasta edikt kohustas nii vahistama kui ka karistuseks surmama avalikult kristlikku usku tunnistavad. Edikt ei andnud otsest alust kristlaste tagaotsimiseks, eriti kui nende vastu esitatud kaebused olid esitatud anonüümselt.

Kolmanda sajandi algusest muutusid tagakiusud üleriigilisteks. Keisrite Septimus Severuse (193–211), Deciuse (249–251), Valerianuse (253–260) ja Diocletianuse (284–305) ediktide eesmärgiks oli sisuliselt hävitada kristlaste kodukirikud, evangeeliumikirjandus ja koguduste juhid. Elukaotus ähvardas kõiki, kes ei osalenud Rooma tsiviilreligiooni keisrikultuse riitustel. Valitsejaid ei huvitanud, kas keegi riigi jumalatesse usub või mitte, küll aga nõuti, et kõik osaleksid lojaalsuse märgiks tsiviilreligiooni riitustel.

202. aastal kogu impeeriumi kristlaste suhtes puhkenud tagakius võis johtuda varasematest keiser Hadrianuse juutide vastasest ediktist, millega seoses kastreerimise keelustamisega keelati ära ka poiste ümberlõikamine. Keiser Antoninus Pius (138–161) tühistas pärast Bar-Kokhba ülestõusu mahasurumist juutidele kehtestatud ümberlõikamiskeelu, kuid teiste osas jäi see püsima. Keiser Septimus Severus läks eelkäijatest kaugemale ja kriminaliseeris juutlusesse pöördumise, samas juutidele antud varasemaid erivabadusi ei tühistatud.

Rooma tuhande-aastase juubeli puhul väljastas keiser Decius 250. aastal edikti, milles kohustati kõiki impeeriumi elanikke v.a juute, spetsiaalsete komisjonide ees tooma riigi jumalatele keisri pildi ees piduliku ohvri koos palvega (*supplicatio*). Edikti kordas keiser Valerianus 257. aastal ja sel olid kristlaste jaoks rasked tagajärjed, mis lõppesid 260. aastal, kui uus keiser Gallienus pidas poliitiliselt arukaks need verised tagakiusamised lõpetada. Gallienus andis kristlastele tagasi kodukirikud, surnuaiad ja lubas neil läbi viia jumalateenistusi. Juriidilist kaitset edikt siiski ei andnud.

Impeeriumi allakäiku peatada püüdnud keiser Diocletianus kuulutas muinasrooma kultuse impeeriumi religioosseks aluseks. Selle teostamist takistasid juudid ja kristlased. Esimesena said keisri raevu tunda siiski Pärsia kasuks luuramises kahtlustatavad manilased, kelle vastane edikt kuulutati välja 297. aastal. Lastes puhastada armeed kristlastest võitis Diocletianus pärslastelt tagasi Armeenia ja Mesopotaamia. 303. aastal väljastatud ediktis keelustati jumalateenistused, kodukirikud, liturgias kasutatud tekstid ja liturgiaesemed kuulusid hävitamisele.

Edikti mõju oli algkristlikule kirjandusele katastrofaalsete tagajärgedega, sest tõenäoliselt hävitati just siis konstantiinliku pöörde eelsed uue testamendi originaaltekstid. Tõenäoliselt peitsid Ülem Egiptuse kloostrite mungad just nende sündmuste ajal, või hoopis 4. sajandil, siis kui pärast kristliku kaanoni valmimist hakati hävitama gnostilisi evangeeliumeid) terve gnostiliste tekstide kogu, mis alles 1945. aastal Nag Hammadist juhuslikult leiti. 304. aastal korratud Deciusi ediktiga kohustati surmanuhtluse ähvardusel kristlasi tooma riigi jumalatele ohvreid.

Enim häiris roomlasi kultuste autonoomne struktuur ja sallivus lõppes alati seal, kus kultusele loodi Roomast sõltumatu organisatsioon. Tagakiusatud oli seepärast ka *bacchante*. Niinimetatud "litsentseerimata" usundite riitustest ei tohtinud osa võtta üle viie inimese, ei tohtinud olla alatist preestrit või preestrinat ega templikassat. Kitsendused määrasid ära ka kristlaste kogunemiste kodukoguduste (20–40 inimest) vormi, mille müstilis-ekstaatiliselt (ülilistamised, prohveteerimised, glossolalia, visionismid) teenistusi võisid juhtida sagedasti ka lesknaised.

Kahtlusi äratas kristlaste suhtes nende sotsiaalne eristumine, nende suhtumine riiki ja riigiteenistustesse oli ükskõikselt negatiivne. Jumalateenistused olid poolsalajased ja riituste suhtes oldi eelarvamuslikult kriitilised. Nende süüks loeti religiooselt tõlgendatud impeeriumi sisesegadused ja killustumine aastatel 235–285. Tõlgenduse kohaselt olid jumalad otsustanud kätte maksta, et neid ei teenitud enam endise innukusega. Jumalate autoriteedi languses olid süüdi jumalate olemasolu eitavad kristlased.

Ateismisüüdistus oli politiseeritud ja tähendas, et kristlaste näol oli tegemist Rooma vaenlastega. Süüdistusele oli püüdnud 178. ja 180. aastate vahel Marcus Aureliusele ja Commodusele adresseeritud kirjutises vastata Ateena kristlik filosoof ja apologet Athenagoras (133–u 190), kes defineeris kristlaste Jumalat kui kolme persooni, kes on üks oma väes, aga lahus üksteisest. Jumal oli ideede tagune absoluut, surematu ja liikumatu olemus, muutumatu. Intellektuaalsena võidi Jumalat käsitleda üksnes mõistusega.

Colosseumi areenil hakati üha enam etendama metsloomade ja kristlaste vahelisi vaatamänge. Speaktaaklid pidid näitama, et Rooma oli korrastatud ühiskond, mille vastaseid peeti elajalikeks kiskjateks, kes pidid ka oma elu kaotama seetõttu ka kiskjate läbi.

Kristlaste tagakiusamine riiklikul tasemel lõppes üldiselt pärast keiser Galeriuse 311. aasta aprillis antud ususalivusedikti, milles anti eelkõige reaalpoliitilistel kaalutlustel idapoolsetel aladel kristlastele õigus viia läbi kultusi tingimused, et nad ei riku ühiskondlikku rahu ning palvetavad impeeriumi hea käekäigu eest, sest nii seisib kirjas (1Ti 2:1–2), ja Rooma piiskop Miltiades (311–314) seda ka avalikult tegi. Esimest korda oli kristlasi tunnustatud teatud lisatingimustel juriidiliste subjektidena.

Mõnel pool, Egiptuses jätkas Rooma idaalade kaaskeiser Maximinus Daia kristlaste hävitamist ka pärast ususalivusedikti kehtestamist. Impeeriumi idapoolsetel aladel esines tagakiusamisi kuni Constantinus Suure kogu impeeriumi ainsaks keisriks saamiseni 324. aastal. Pärast seda osapooled vahetusid ja valla pääses kristlaste sallimatu agressioon.

333. aastal keelustati Roomas kristlaste poolt uusplatonist Porphyriose (u 235–305) tööd ja eriti vihatud oli väitlusteos *Contra Christianos* (Kristlaste vastu). Veel Theodosius II ajal hävitati 448. aastal tõenäoliselt viimased 15 eksemplari sellest. Fragmendid on säilinud üksnes kirikuisade tekstide vahendusel.

Omaette fenomeniks kujunes paganate ülemvõimu juutlikus kontekstis märterlus kui haige ühiskonna ebanormaalsus. Varakristlik traditsioon omistas seitsmele Jeesuse õpilasele otsese märterluse. 40. aasta paiku kirjutatud märterlust ülistav 4. Makkabite raamat, kiri Heebrealastele (Hb 11) ja apostel Pauluse märtriteoloogia (Gl 6:17; 2Kr 4:10) idealiseeris kannatusi ja mehiste karakterit. Varakristlik evangeeliumikirjandus esitas Jeesus-Messiase, õiglase ja jumaliku valitseja võimuletuleku ideoloogiale vastavaid sünni- ja surmakirjeldusi (Lk 2:29; Mt 2:16). Nii nagu Jeesuse puhul oli tema martüürium patust ja soodumusest patule puhastavaks hüveliseks karistuskannatuseks, nii osutas jumalik ettehooldus märterlust ainult väljavalitutele, õpetas Aleksandria Basileides (125–160).

Provokatiivne ja teadlikult ohvri rollis kannatusi idealiseeriv ja surma otsiv käitumuslik muster ei olnud kristlikule traditsioonile võõras. Sellest olid varakult teadlikud ka Rooma keisrid ja teised võimuesindajad. Apologeet Lactantiuse (240–u 320) kinnitusele arvestas keiser Diocletianus kristlaste kohtlemisel nende hulgas levinud ohvrisurma otsiva sooviga, sest ristimisriituses olid nad koos Kristusega oma vaimse, sümboolse enesetapu juba sooritanud (Rm 6:3).

Evangeeliumides kujutatud Jeesusele sai enesehävituslik, surma otsiv käitumine omaseks umbes kolmekümnendate eluaastate alguses (provokatiivne käitumine templis, korduvad vihjamised enese ohvriks toomisele ja vägivaldsele surmale). Apostel Johannese õpilaseks peetud Smürna piiskop Polykarpos (69–155) ja Antiookia Ignatius otsisid samuti vägivaldset surma. Siiski pole provokatiivne käitumine ja konfliktne hoiak ühiskonna suhtes olnud omane kogu tollasele kristlaskonnale. Raskemate tagakiusamiste perioodi lõppedes, 354. aastal koostatud mälestatavate usumärtrite loetelu sisaldas kõigest 32 nime. Esimese kolme kristliku sajandi jooksul kaotas oma elu mittekristlaste käe läbi umbes kaks tuhat kristlast ehk keskmiselt seitse kristlast aastas. Kuigi see suurusjärk pole kindlasti täpne, annab see siiski kätte õigema ettekujutuse sellest, kui palju oli esimestel sajanditel neid, kes otsisid teadlikult vägivaldse surma võimalust.

Märtrite kultusvormid hakkasid laiemalt levima Põhja-Aafrika kristlaskonnas keiser Diocletianuse võimuletuleku ajal, kolmanda sajandi lõpul. Märtrite surmapäevi nimetati sünnipäevadeks (*dies natalis*), neid hakati mälestama (*dedicatio memoria*) ja nende haudadel palvetama ning mälestuspäevadel tantsima. Milano Ambrosius ja kirikuisa Nazianzose

Gregorius suhtusid kultusesse küll kriitiliselt, kuid pidurdada seda ei suutnud, kuigi liturgilisele tantsule suudeti Auxerrese sinodil 573. aastal siiski keeld kehtestada.

Neljandal sajandil hakati haudadele rajama kirikuid, nii et altar paiknes otse märtri haua (väidetavalt ka Peetruse katedraal Roomas), kohal, kus oli käidud palvetamas. Märter oli surnud mitte oma isikliku vaid kiriku usutunnistuse (*confessio martyrium*) pärast ja seepärast kinnitati Kartaago sinodil (401) ka põhimõte, et iga uue kiriku altari alla pidi olema toodud usutunnistuse pärast elu kaotanute säilmeid.

Laibamatus oli enne kristluse teket ka olemas. Millega põhjendati laibamatust kiriku ajaloo algusaegadel?

Kristlased muutsid aja jooksul surmakultuuri tavasid. Algekristlased väitlesid tuliselt selle üle, kas väidetav Jeesuse surnuist ülestõusmine oli ihulik või vaimne, sest Pauluse sõnad “vaimsest ihust” ja “vaimse ihuga” ülestõusmisest (1Kr 17:44) tekitasid ohtralt ihuliku ülestõusmise poolt- ja vasturääkimisi. Usk ihulisse ülestõusmisesse muutis surnu leinamise ja naiste itke mõtteks. Kirikuisad Ambrosius ja Johannes Krysostomos pidasid mõlemaid usu nõrkuse väljenduseks.

Kristlikeks kujundatud antiikmaailma matusekombed hakkasid juurduma alates 3. sajandist, kuid roomlaste iised tavad, tuvide ohverdamisi ja rituaalsöömisi haudadel jätkus veel pikkadeks sajanditeks.

Impeeriumi kreekakeelses osas polnud tavaks surnuid põletada ja ka lääneosas levis laibamatus enne kristluse domineerivaks usundiks saamist. Kristlaste ettekujutuste järgi poleks hing viimsel kohtupäeval surnuist üles tõusta saanud, kui poleks olnud põrmu, kuhu see saanuks tagasi pöörduda.

III sajandil ütles Kartaago piiskop, kirikuisa Cyprianus (srn 258): „*Salus extra ecclesiam non est*”“ ehk väljaspool kirikut ei ole pääsemist. Kas on olnud ka teisi arvamusi läbi kiriku ajaloo?

Kirikuisa Tertullianuselt palju mõjutusi saanud hilisem Kartaago piiskop Thascius Cyprianus (u 200–258) toetus uue testamendi kirjakohtadele (1Tm 2:4), mis kuulutas kõikide inimeste päästmise ja tõe taipamise jumalikust soovist, mistõttu pidid kõik, kes seda soovisid, siduma endid kirikuga, milles võtmepositsioon oli piiskopil, sest jumalik päästmine pidi toimuma koos teiste kristlastega ehk kirikus. Nii mõtles monarhistliku piiskopiameti eestkõneleja Cyprianus.

Järgnevad aastakümned pidid näitama, kas kristlased olid valmis alluma monarhistlikele piiskoppidele. Veel kolmandal sajandil koosnes Aleksandria kirik iseseisvatest üksikkogudustest ilma neist kõrgemal seisva, ühendava ja korrigeeriva piiskopivõimuta. Aleksandria kirikusse said seetõttu kuuluda juudikristlased, gnostikud, radikaalsed askeedid enkratiidid, uusplatoonikud ja muud eri vaimsuslaadiga kristlased.

Põhimõte, et väljaspool piiskoppide juhitud kirikut ei ole päästet, kinnitati lõplikult Hispaanias Elvira sinodil (300–302). Sellest sai tõhus sotsiaalse kontrolli vahend, millega piirati teisitiuskuvatega suhtlust.

Küsimuse teisele poolele: kas on olnud ka teisi arvamusi läbi kiriku ajaloo? Ikka. Seda, et Jumal võib ennast ilmutada ka väljaspool Kristust, läbi loomuliku üldilmutuse, ei saanud ju Pauluski eitada (Rm 1:20).

Vastus küsimusele on sõltunud sellest, mida kirikuks defineeritakse ja kas jäädakse rangelt kõike muud välistavale eksklusivistlikele positsioonidele. Kristlik eksklusivism väidab, et õige religioon on kattuv peavoolu kehtestatud institutsioonide ja sakramentidega. Absolutiseeritakse märke. Rõhutatakse, et pääste on võimalik vaid katoliku kirikus või siis ainult kristluses ja selle poolt sõnastatud tõe ja eluviisi kaudu.

Kas siis Jumala päästev andestus ja arm ilmusid tõepoolest inimkogemusse alles Kolgatal, umbes aastal 30? Eksklusivistid vastaksid: jah! Kriitikud küsiksivad vastu: kas see pole oma muutumatul kujul kuulunud Jumala olemusse juba enne aegade algust? Üksnes Kristus - printsiip on teoloogiasisene probleem.

Kristotsentrismi ja pääste aluse teotsentrismi küsimused on aktuaalseks saanud 20. sajandil. Katoliku kirik tunnistas Vatikani II kirikukogul, et mittekristlikes religioonides ilmneb eritasemelist Jumala-tundmist, eriasemelist jumalust, maailmakõiksust ja inimest puudutavat tõe-tundmist. Judaismi puhul oli katoliku kirik valmis möönma, et seal on küsimus ka Jumala eriilmutusest e vastus religioossele tõe otsimisele (Nostra Aetate 4,2 & 5).

Inimene võib saada religiooselt päästetud ka väljaspool eriilmutust, üksnes loomisarmu varal. 1990. aastal ilmunud misjoniteoloogiat käsitlevas entsüklikas *Redemptoris missio* rääkis paavst Johannes Paulus II "dialoogist teiste religioonide vendade ja õdedega". Dialoogi eesmärgiks oleks leida "Kristuse ligiolu ja Püha Vaimu tegevuse märgid" teistes religioonides. Vatikani religioonidevahelise dialoogi nõukogu (Pontificium Concilium pro dialogo inter religiones) üllitas 1991. aastal samalaadse dokumendi "Dialogue and Proclamation", milles katoliku kirik tunnistas, et erinevad religioossed traditsioonid võivad kaasa aidata religioosse pääste leidmisel Kristuses, kui inimesed teevad ja järgivad siiralt seda, mis nende religioossetes traditsioonides on püha, kuigi neis on olemas ka vigu. Sellest, kuidas Jumala armu ja Kristuses leitava religioosse pääste vastuvõtmine mittekristlikes traditsioonides n-õ praktikas toimub, kirik vaikib. Lahtiseks jääb küsimus, milliste kriteeriumide põhjal võiks niisugust "Kristuse ligiolu" teistes religioonides ära tunda.

Dominus Iesus – entsüklikas tõdetakse, et kuigi olekski tõsi, et teiste religioonide esindajad võivad saada jumalikku armu, on kindel seegi, et objektiivselt rääkides on nad tõsiselt puudustkannatavas olukorras nendega võrreldes, kel on Kirikus päästevahendite täius. Vatikani II kirikukogu Oikumeeniadekreedis *Unitatis redintegratio* (Ühtsuse taastamine, 1964) tunnistati, et kiriklike tunnustega kiriklikku tegelikkust võib kohata ka väljaspool roomakatoliku kirikut, teistes kirikkondades, kuid tõelise, nähtamatu kiriku osa on neis kirikutes ikkagi aktsidentsem ja juhuslikum, mistõttu päästevahendite kogu täius on leitav ainult Kristuse katoliku kiriku kaudu.

Nende teoretiseeringute kokkuvõtteks tuleks vaid märkida seda, et katoliiklik inklusivism jagunes pärast Vatikani II konsiili kaheks erinevaks mudeliks: **täitumusmudeliks** (fulfillment), mille järgi religioonid baseeruvad loomulikul jumalatunnetusel, aga neis ei ole lunastuslikku päästvat jõudu; **kohalolumudeliks**, mille järgi üleloomulikku jumalikku armu on ka väljaspool kirikut ja selle sakramente; Kristus on varjatult kohal juba enne eriilmutusele baseeruvat kuulutust. Väljaspool nähtavat kirikut leitav arm on kausaalselt seotud nii

Kristusega. Seda mudelit esindas Karl Rahner oma tuntud teooriaga "anonüümsetest kristlastest".

Kohalolumudeli pinnalt on hiljem sõnastatud muidki inklusivistlikke järeldusi. Belgialasest jesuiit Jacques Dupuis on 1997. aastal väitnud, et mittekristlike religioonide riitused võivad seaduspäraselt vahendada üleloomulikku armu nende religioonide esindajatele. Püha Vaim toob päästmise mittekristlikes religioonides sisalduvate tõe ja headuse elementide kaudu. Katoliiklik teoloogia ei saa aga neid religioone päriselt tõlgendada kui õigeid pääseteid.

Kuidas mõjutas Milano edikt (313) keiser Constantinus Suure ajal ja Thessalonica edikt (380) keiser Theodosius Suure ajal kiriku ajalugu?

Legend jutustab, et enne Mulviuse silla lahingut 312. aasta oktoobris nägi Constantinus unes või teise versiooni kohaselt taevas päikesevalgusest valguskiirtest taevale moodustunud valgusejumalust sümboliseeriva päikeseratta monogrammi, mida hakati hiljem nimetama kristusmonogrammiks $\chi\rho$, sest X (khi) ja P (rho) on ka esimesed tähed nimes Khristos. Kolmanda versioon järgi olevat ta kuulnud ka sõnu: *in hoc signo vinces* (selle märgi all sa võidad!) ja öösel ilmus talle Kristus koos taevas nähtud märgiga ja soovitas see märk enne lahingusse minekut üles joonistada. Ta joonistas ja võitis. Nii jutustavad legendid.

Mida Constantinus tegelikult näinud oli, ja millal, selle üle vaieldakse. Tõenäoliselt nägi ta 310. aastal hästidokumenteeritud atmosfäärinähtust „päikesehalo”, mida ta tõlgendas Apollo või mõne muu päikesejumala märguandena. Arvatakse, et tema hilisem õukonnateoloog Caesarea Eusebios sulandas need lood 337. aastal keisri eluloos üheks lühendatud kristianiseeritud tervikjutustuseks.

312. aasta oktoobris Mulviuse silla lahingus saavutatud võit Maxentiuse armee üle avas Constantinus läänepoolsete alade keisri positsiooni. Impeeriumi idapoolsete alade keiser Licinius ja Constantinus kohtusid 313. aastal Milanos ja sõlmisid poliitilise lepingu (NB tegemist ei olnud ediktiga!), millega tagati impeeriumi umbes viie miljonilisele kristlaskonnale võrdväärne positsioon koos konfiskeeritud vara tagastamisega.

Arlesi sinodile (314) saadetud kirjas teatas Constantinus, et oli pöördunud (*converti*) 312. aasta 28. oktoobril kristlusesse. 315. aastast pärit hõberahadele lasi vermida paganlike sümbolite kõrvale ka $\chi\rho$ -monogrammi, tegu, mis väljendas tõenäoliselt soovi kujutada Kristust reaalspoliitilistel eesmärkidel Rooma uue võidu jumalusena.

Reaalspoliitikuna otsis Constantinus impeeriumi ida- ja lääneprovintse kokkuliitvat religiooni. Kristlus kui impeeriumis mitmele poole levinud, kuid mitte kusagil veel dominantset positsiooni saavutanud uusreligioon näis pakkuvat selleks võimalust. Presbüteritele ja piiskoppidele anti maksuvabastus ning kirik sai juriidilise isiku staatuse, muutudes aja jooksul suurmaaomanikuks. Kiriku maksuvabastuse kaudu kohustus Constantinus vaimulikkonda esialgu osalema hoolekandes ja matusetseremooniade korraldamises.

Üks viis võita kätte koht ühiskonnas oli tegutseda seal, kus keegi muu tegutseda ei tahtnud. Miltiades (Melchiades) oli esimene Rooma piiskop (ametis 311–314), kes nendest eesõigustest osa sai. Vastukingitusena otsustasid piiskopid Arlesi sinodil (314), et kõiki

armeeteenistusest keeldujaid ja väeosadest põgenenuid kristlasi tuli karistada kiriku sakramendiosadusest väljaarvamiseks.

315. aastal sätestas keiser seaduse, millega keelati kristlusesse pöördunud juutide tagasipöördumine judaismi. 320. aastatel lisas Constantinus piiskopiametile kohtuvõimu, millega lisati õigus käsitleda tsiviilõiguslikke vaidlusküsimusi muutes piiskopiameti riigi efektiivselt töötavaks tsiviilteenistuse haruks.

Suurendati kiriku pärimisõigust ja alates 323. aastast avanesid kristlastele riigi kõrgemad tsiviilametikohad. Constantinuse ediktidel oli paljudele kristlikele alternatiivliikumistele, mis kas ei aktsepteerinud hierarhiat või olid kasinuse nõuetes rigoristid, saatuslik mõju. Laodikea sinodil (363 v 364) kuulutati montanistide ristimine sakramendina mittekehtivaks ja 388. aasta *Codex Theodosianus*, milles kasutati pühade osaduse *communiō s̄anctōrum* -mõistet, läks veelgi kaugemale, kui keelati miafüsitist Apollinarise pooldajate kogunemised, ning kui koodeksisse liideti 410. aastal lause montanismist kui kuritegelikust keelatud nõidusest. Montanism suutis ellu jääda ainult sünnikohas Früügias, kus see 6. sajandil ikkagi hävitati.

Imperium Romanum Christianum loomist kiriku abil alustanud Constantinus Suur oli usuliselt poliitist, kes soosis küll ennekõike Rooma kristlasi, aga ei sundinud veel kedagi kultust vahetama. Kristlaste katedraali kõrval oli uues pealinnas Konstantinoopolis (end Byzantion) veel nelja muu kultuse templid.

Constantinusega algab “keiser Jumala armust” traditsioon, mis sisaldas tunnusjooni varasemast keisrikultusest. Impeeriumi ja katoliiklikuks määratletud kristluse peavoolu vahele oli sündinud ennetundmatu usalduslik suhe – keiser ja Kristus olid kohtunud.

Rooma impeeriumile uue poliitilise teoloogia, tsesaropapismi (*caesaropapism*), üks innukamaid loojaid oli Caesarea Eusebios. Constantinuse eluloos *Laus Constantini* (337) ühendas selle autor ajaloo ja kirikuisa Tertullianuse kolmainsuseõpetuse.

Eusebios paigutas kosmilise Kristuse ja maapealse keisri ontoloogilises hierarhias üksteisele väga lähedale. Kristus-logos on Pantokrator, kelle kaudu toimub maailmakõiksuse jumalik valitsemine (*kybernetes*). Inkarnatsioonis astub taevalik küberneetiline printsiip ajaloolisse tegelikkusesse, andes keisrile võimaluse võtta osa Kristus-logose valitsemisest.

Logose inkarnatsioonis algas monoteismi kõikjale ulatuv ajastu – jumaliku monarhi suveräänne valitsusaeg. Kristus-logos oli rajanud oma nähtava riigi, mida juhtis jumaliku meelevallaga Rooma keiser kui Pantokratori kujutis (*eikon*).

Rooma keisri esindusroll oli selgitatav Kristus-logose kolmekordse ametiga: prohvet, preester ja kuningas. Pearõhk oli Kristuse preestriametil. Traditsioonilise roomlaste preesterkuninga-ideoloogia kohaselt oli ka keiser valitsejana preesterlikus lepitusametis.

Ühendades Constantinuse preesterliku lepitusameti Kristus-logose preesterlusega, teostas kristlik keiser ülesannet, mille eesmärgiks oli maailmalepitus. Kaost ja tasakaalutust põhjustavate demonlike jõudude allutamine (Mt 28:18). Keiser kui Kosmokrator, kiriku ja kristluse pea, teostus kõige täiuslikumal viisil Bütsantsis (nt mosaiik Ravenna San Vitale kirikus). Constantinuse kristlusesse pöördumise taustal ei olnud kirik, vaid Kristuse otsene kutse.

Constantinuse religioonipoliitikat jätkasid arianlikule kristoloogiale vastava usulise kasvatuse saanud pojad Constans ja Constantinus II. Vennad valitsesid impeeriumit koos 350. aastani. Pärast seda valitses Constantinus II üksinda 361. aastani. Mõlemad püüdsid

direktiivsete meetmetega leida „lõpliku lahenduse“ paganlikkusele, sest teiste religioonide halvustavalt paganlikeks nimetamine oli kristlaste hulgas neljanda sajandi teisel poolel juba laialt levinud, kuigi selle mõistega polnud veel otseselt seotud hellenismi hariduslikud väärtused. Kuuendast sajandist hakati paganat võrdsustama harimatute barbaritega.

Constantinus II keelas impeeriumi idaosas 340. aastal templites endistele jumalatele ohverdamised. 342. aastal laienes edikt kogu impeeriumile. 346. aastal kriminaliseeriti paganlike pühade tähistamised. Kristlasi üllatanud paganluse elujõulisus ilmutas end ootamatult, kui toetati 349. aastal kaardiväe juhi Magnentiuse juhitud poliitilist mässu, mis lõppes Magnentiuse enesetapuga.

Järgmist paganluse taastamise lainet juhtis juba keiser Julianos (361–363). Kirikuisa Basileiosega koos Ateenas õppinuna hindas keiser kõrgelt klassikalist kreeka kultuuri. Basileios uskus, et hoolikat selektiivsust ja kristlikku teoloogiat rakendades võis hellenismi klassikud rakendada kristlike eesmärkide teenistusse.

Julianos oli Constantinus Suure poegade ristitud nõbu, kasvatatud teoloogiliselt ariaanlikuks. Omandades uusplatonistlikud vaated, kuid pöördudes samal ajal ka mithraismi kultusesse, seadis ta eesmärgiks anda kreeka klassikaline kultuur tagasi neile, kellele see algselt kuulus, neile kes uskusid klassikutega samal viisil.

Kolm kapadookialast (Basileios Suur (u 330–379), Nyssa Gregorios (u 334–394), Nazianzose Gregorios (u 330–390)) nägid julianismis otsest rünnakut teoloogia vastu, mis püüdis kõneleda, kirjutada ja mõelda kreeka keeles. *Logos*-teoloogiaga oldi väljutud kristliku kaanoni piiridest ja tungitud kreeka filosoofiasse, mille keel ei olnud primaarselt kristlaste keel.

Tsiviliseeritud paganlusse tagasipöördunud Julianose eesmärgiks oli taastada impeeriumis religioonide võrdsus ja tasakaal, ning ta piirdus kristlaste kehtestatud usulist segregatsiooniga ja paganate tagakiusamist soosivate seaduste tühistamisega. Hea tahte märgiks andis keiser juba 361. aastal ususallivusedikti, millest innustatuna avati ja võeti kasutusele uuesti endisi templeid, ning suudeti piirata „galilealaste“ ehk kristlaste vandalismiakte. Muidugi lasi ta kristlasi eemaldada armeest, sest nende usulis-moraalne põhimõte keelas neil tappa. Ta ei lubanud kirikul vastu võtta annetusi, sest see jutlustas kasinust.

Ta alustas 362. aasta lõpul tõenäoliselt Antiookias väljastatud ediktiga Jeruusalemmas uue judaistliku templi ehitamist, et teha lõpp kirikuisade (Tertullianus, Cyprianus) ja väikese aruga „galilealaste“ propagandale, et templi hävimist tuli käsitleda judaismile kehtestatud jumaliku lõplahendusena (Jes 1:4–9; Tn 9). Justinus Märter, Irenaeus, Origenes olles mõjutatud juudikristlikust traditsioonist, uskusid Jeruusalemma õitsvasse taastamisse, seda tõenäoliselt küll judaistliku templita. Kuid ka Jaakobi raamatu (protoevangeelium) tundmatu autor ei konstrueerinud teise sajandi keskel oma kristlikku identiteeti armutu templikriitikaga.

Maavärin ja sellega kaasnenud tulekahju peatasid templi taastamistööd ja Julianose ootamatu surm 363. aastal lahingus pärslastega peatas tema alustatud reformid, mida oli tiivustanud laialt tuntud paganlik oraakel, et kristlus hääbub kohe, kui „Galilealast“ ehk Kristust on teenitud Jumalana 365 aastat. Julianose sõnade kohaselt Moosese, Iisraeli Jumala ja kõik paganajumalad hüljanud, usuliselt juhmid „galilealased“ olid võitnud.

Milano piiskop Ambrosiuse tugeva mõju all oleva Lääne-Rooma kaaskeisri Gratianuse ajal (375–384) lõpetati Lääne-Roomas igasugune riiklik toetus paganakultustele. Edaspidi sõltusid need üksnes pooldajate annetustest. Kuid Gratianus soovis likvideerida kõik need viimasedki rahaallikad, keelates ohverdamised ja oraaklid. Senati vastuseisust hoolimata

õnnestus eemaldada Victoria altar Rooma kuuriast. Selle teoga katkestati Rooma riigi senised paganlikud traditsioonid. Kuid ainult hetkeks.

Idas, kus kristlus levis juba algusest peale kiiremini, andis otsustava löögi paganlusele keiser Theodosius I Suur, kes kohe pärast võimuletulekut 379. aasta jaanuaris loobus paganlikust Rooma ülempreestri tiitlist *pontifex maximus* ja püüdis lõpetada kristlaste õpetustüübid ja hajalioleku. Antiookia piiskop Meletiose soovitusel samal aastal 28. veebruaril antud ladinakeelses Thessalonika ediktis *Cunctos populos* määras keiser, olles küll ise alles ristimata, et kõigil Rooma kodanikel tuli püsida selles usus, mille apostel Peetrus oli toonud Rooma ja mida esindasid Rooma ülempreester Damasus ja Aleksandria piiskop Petros. Ainujumalat tuli tunnistada isa, poja ja püha vaimu püha kolmainsusena.

Edikt mängis peaaegu erandita repressiivset, keelavat rolli. Selles jäi määratlemata Damasuse ja Petrose kolmainsuseõpetus, kuid Jumalat ainult nõnda uskuvaid oli lubatud edaspidi kutsuda katoliiklasteks, nende kogukondi kogudusteks ja tervikut kirikuks. Kõiki teisi pidid tabama nii kolmainujumala karistus kui ka keisri armutu kättemaks.

Uusnikaialased olid Theodosiuse hinnangul ainus idakiriku teoloogiline ja kirikupoliitiline jõud, kes pidid impeeriumile looma ühtsuse. Lastes ennast 380. aasta sügisel Thessalonika piiskop Akholiosel Rooma ristimistunnistuse (*Symbolum Romanum*) alusel ristida, kutsus ta 381. aasta mais Konstantinoopolisse kokku Ida-Rooma piiskoppide kirikukogu, et määratleda ediktis mainitud „roomapärane“ ja „katoliiklik“ kolmainsuseõpetus, ning kinnitada Nikaia kirikukogu otsused riiklike otsustena.

Nikaia-Konstantinoopoli kreekakeelse usutunnistuse (tõlgiti ladina keelde 6. sajandi alguses) kinnitasid Rooma, Itaalia, Makedoonia ja Egiptuse piiskoppideta Väike-Aasiast ja Süüria-Palestiina maakondadest kohale tulnud piiskopid, aga ka nende hulgas oli neid, kes 9. juulil usutunnistusele allkirja ei andnud ja järgmisel aastal osalesid Konstantinoopoli sinodi asemel Damasuse ja Ambrosiuse juhtimisel kogunenud Rooma vastusinodil.

Keiser kinnitas Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistuse 30. septembril 381. Kuna keisri poolt kinnitatud kirikukogude otsustele anti riigi seaduste autoriteet, siis andis Theodosius I ka määrusi selle kohta, kes piiskoppidena ühes või teises piiskopkonnas pidid ametis olema. Konstantinoopoli piiskopist sai endise Aleksandria asemel Rooma piiskopi järel tähtsuselt teine, kuid teistest idapoolsete alade piiskoppidest tähtsaim.

Selle kompromisslahendiga oli tõrjutud Aleksandria piiskopi taotlused Ida-Rooma kirikute primaadile ja Rooma piiskopi taotlused segada end Ida-Rooma kiriku siseasjadesse. Rooma piiskopi võimu taotlus oli juba 341. aastal Antiookia kirikukogul hukka mõistetud, kuid nüüd oli Rooma piiskopitool tõstetud ihaldusväärseimate hulka. Rooma linna prefekt Symmachuse (ametis 384–385) sõber Praetextatus pöördus Symmachuse poole, paludes temast teha Rooma piiskop, ja ta lubas kohe kristlaseks hakata.

389. aastal Rooma linna üle võimu saavutanud Theodosius I asus veel säilinud paganluse suhtes tegevusse ja keelas 391. aastal kategooriliselt kõik templikultused ja ohverdamised. 392. aastal kriminaliseeriti kõikvõimalikud mittekristlikud erariitused, muuhulgas antiikne *genius*'e kultus. Keisril oli hirm salaseltside, nõiduse, oraaklite ja erariituste suhtes. Ta ei sekkunud ja vaatas läbi sõrmede, kuidas kristlased rüüstasid templeid, sünagooge ja raamatukogusid. Nende sündmuste ajal hävitati Aleksandria piiskop Theophiliuse (384–412) heakskiidul üks viimaseid klassikalise hariduse keskusi, Aleksandria Serapeumi

tempel koos suure raamatukoguga, milles säilitatud teoste hävituse viisid seitsmendal sajandil lõpuni moslemid, küttes saunu kristlaste barbaarsest hävitusest veel järgi jäänud teostega.

Arvuka juudi kogukonnaga Aleksandria oli linn, mis kõige julgemalt vastu hakkas. 413. aastal pidi fanaatilisuses tuntud kirikuisa Aleksandria Kyrillos (u 376–444) võtma juutidelt omandi ja ajama nad linnast minema. 415. aastal lasi ta ülesässitatud kristlastel mõrvata (tiriti kirikusse, kisti alasti, surmati kividega, tükeldati ja põletati) Aleksandria naisfilosoofi, matemaatik-astronoomi ja Samose Aristarchose heliotsentrilist universumisüsteemi pooldanud Hypatia (u 355–414), kui ta keeldus kristlaseks hakkama.

Theodosius I hukkas Eugeniusse ja temast sai 394. aasta septembris impeeriumi ainuvalitseja. Rohkem kui tuhat aastat vanale oraakli-institutsioonile tehti kiire lõpp. Paganakultused tõmbusid privaatsfääri ja kõik mittekristlased suspendeeriti 416. aastal riigiteenistusest, millega lõppes ligi sajandi kestnud protsess ja sündis *Imperium Romanum Christianum*. Roomal õnnestus 422. aastal sõlmida leping Pärsiaga, mis kohustas valitsejat kristlasi ja kirikut aktsepteerima.

Kristlusest oli saanud viienda sajandi alguseks juriidiliselt riigireligioon Armeenias, Georgias, Etioopias ja Rooma impeeriumis, mis hakkas Idas arenema tsesaropapismi ja Läänes sajandi pärast augustinismi suunas.

Armenia, Etioopia, Egiptuse ja Süüria-Kaldea kirikutes oli valitsevaks miafüsiitliku kristoloogiaga kristlus. Kergemini puututi kristlusega kokku linnades, kuigi mõned neist nagu Ateena ja Gaza kristianiseeriti palju hilisemal ajal. Maal säilitas lihtrahvas oma paganlikud tavad. Vapustuste ja ohvritega sündinud riigikirikust jäid alguses eemale enamuse intellektuaale ja kõrgklassi eliit, kuid mitte kauaks.

Rooma impeeriumi viimane helleenlikku kultuuri ja religioone kritiseeriv poleemiline teos koostati 430ndate keskel. Kyrrhose Theodoretos (u 393–u 458/466) koostas hiiglasliku kümneköitelise *Hellēnikon therapeutikē pathēmatōn* (Tervenemine helleensetest haigustest), mis jäi oma žanris viimaseks, sest mittekristlaste arvukus langes sedavõrd madalale, et nende vastu polnud mõtet enam polemiseerida. Oldi siirdunud aega, kus kõik oli kristlik, isegi tülid. Kuid suur hulk ideid, hoiakuid ja väärtusi jäi sellegipoolest veel pikaks ajaks elufilosoofiliste küsimuste näol alles.

Millest räägib Caesarea piiskopi Eusebiose (srn 339) raamat „Kiriku ajalugu” IV sajandist?

Kirikuloo kirjutamise isaks tituleeritud, Palestiinas sündinud, hilisema Caesarea piiskop Eusebiose (u 260–u 340) kümnest raamatust valminud *Historia Ecclesiastica* (Kiriku ajalugu, 325) ulatus ajaliselt keiser Augustuse 42. valitsusajast ehk Jeesuse oletatud sünnist kuni keiser Diocletianuse surmani.

Tegemist oli varakiriku esimese apologetilise, lineaarsele ajalookäsitlusele vastava üldülevaatega, milles sündmustevahelistele kausaalsetele suhetele tähelepanu ei pööratud. Allikmaterjali kogus autor kiirustades ja seda ainult suurematest piiskopkondadest. Allikateks olid märtrite legendid (žanris esimene, 155. aastal hukatud Smürna piiskop Polykarpose martüürium, sisaldab legendilist hilisematega võrreldes vähem!), piiskoppide loetelud, sinodide otsused, evangeeliumikirjandus ja apostlite teod, haudade raidkirjad ja ligi 150 muud tsiteerimist, enamasti mälu järgi käsikirjadest, mida pole säilinud.

Teosele eelnes 303. aastaks valminud kreekakeelne universaaljalugu (*Pantodape historia*), mille eesmärgiks oli sünkroniseerida vana testamendi kirjeldus maailma ajaloost kreeka ja rooma ajalugudega. Teosest on säilinud fragmente ja seda tuntakse Rooma piiskop Damasuse erasekretäri ja Rooma koguduse raamatukoguhoidja Hieronymuse (u 342–420) kaheosalise ladinakeelse tõlke *Chronicon* kaudu, millele lisati periood 378. aastani. Akvitanias Prosperus jätkas seda aastani 448 ja Matthaesus Palmerius Florentinus aastani 1448 ning Matthaesus Palmerius Psanus aastani 1481. Teose armeeniakeelne versioon sai läänes tuntuks alles 18. sajandi lõpul. Ladinakeelsel tõlkel baseeruv käsikiri koos keskaegsete lisadega trükiti Milanos umbes ajavahemikul 1474–1475.

Eusebiose teleoloogilise ja apologetilise õige õpetusega kirikuloo algversioon, raamatud I kuni VIII, valmisid 311. aastal. IX raamat 314. aastal ja X raamat 325. aastal. Eusebios alustas oma kirikulugu anakronistlikult kristlasteks tituleeritud Aabrahamile, Moosesele ja prohvetitele ilmunud preeksistentsest Kristusest. Kujutas kristlasi piiskoppide juhitud rahvana, kelle vaenlasteks olid paganad, judaistid-hebreaistid ja katoliiklusest lahknevad teisitiuskujud, kellest autor otsustas üldse vaikida.

Sokrates Skholastikose (u 380–440) kriitilisel hinnangul ei saanud Eusebiost kõiges usaldada, kuid ometi püsis tema teos aastasadu oma žanris ületamatuna. See tõlgiti kreeka keelest viienda sajandi algul süüria ja armeenia keelde, ning seda jätkati Konstantinoopolis Skholastikose poolt kreekakeelses Ida-Roomas ja Aquileia Rufinuse (u 340–410) poolt 403. aastal ladina keelde tõlgituna Lääne-Roomas.

Kiriku ajaloo kirjutamist jätkasid pärast Eusebiost Kyrrhose Theodoretos (u 393–457) ja Sozomenos (u 400–450). Eriti tähtsaks kujunes traditsiooni järjepidevuse, suktsessiooni mõiste, millest sai üks põhiteema.

Esimesed seitse oikumeenilist kirikukogu toimusid IV-VIII sajandil Nikaias (kaks kirikukogu), Konstantinoopolis (kolm kirikukogu), Efesoses ja Kalchedonis. Kas kirikukogu kohta võib öelda, et see on tähtsaim kiriku võimuorgan läbi aegade ning et seal on vastu võetud kiriku ajaloo kõige tähtsamad otsused?

Need kirikukogud ehk kontsiilid (*concilium*) olid mõeldud kirikuõiguslike ja õpetuslike vaidluste ja küsimuste lahendamiseks. Oikumeenilisiks nimetatakse neid seetõttu, et need toimusid enne suurt kirikulõhet (1054) ja ei maksa luua väärettekujutust, et neil kirikukogudel oleks olnud alati esindatud kõik piiskopkonnad, või et kõik oleks aktsepteerinud seal tehtud otsuseid. Seda kindlasti mitte.

Väga palju kristluse ajaloo, teoloogilise mõtteloo ja kristliku teoloogilise identiteedi seisukohalt on seal tehtud olulisi otsuseid. Aga kristluse ajalugu ei ole need üksinda suunanud. Läänekristlikku kristluseelugu on mõjutanud väga oluliselt ka mitmed järgmised, mitteoikumeenilised, kirikukogud. Eriti tuleks esile tõsta mitmeid Lateraani kirikukogusid, Konstanzi, Baseli, Firenze, eriti olulist Trento ja Vatikani II kirikukogu.

Esimestel seitsmel kirikukogul mõisteti hukka mitmeid hereesiaid. Milles seisnesid arianismi, makedonianismi, pealgianismi, monofüsiitluse, monotelitismi ja monoenergismi ja ikonoklasmi peamised ideed?

Arianism

Gnostik Valentinose ja Mani õpetustest leitud gnostitsistlike valedega Aleksandrias võidelnud presbüter Arius (Areios) (256–336), oli monistliku, loodamatu, jagamatu Jumala-kontseptsiooni teoreetik. On olemas ainult üks sündimatu algus, mis on kõige muu tegelikkuse algusprintsip. Jumala olemus ei olnud loodule üle antav, ilma et Jumalas ei oleks toimunud muutust. Oli kunagi, kui Jumal ei olnud isa, sest pojal kui logosel oli algus, sest logosega loodi maailm, kirjutas Arius oma peateoses *Thaleia*.

Inimeseks saanud logosel oli vaba tahe, võimalus valida hea ja halva vahel, võimalus eksida ja pattu teha, moraalselt areneda. Ta oli inimkonnaga üks. Tema eetiline täiuslikkus, jumalapoegsus johtus Jumal-isaga partitsipeerudes, Jumala tahtmist äratundes sellele tahtmisele sõnakuuletumisest.

Arius kui moralistliku kristluse esindaja leidis pooldajaid Origenese koolkonnast ja Süüria-Antiookia Lukianose kasvandike hulgast, sealhulgas toetasid teda ka mitmed piiskopid. Kuid oli ka tugevaid kirikupoliitilisi vastaseid. Mõne aastaga oli idakirik jagunenud kahte leeri.

Keisri vahelesegamisel võeti 325. aasta 19. juunil Nikaias vastu kogu kirikut siduv usutunnistus, mis pidi lahendama ariusluse probleemi. Dogmaatiliseks tüliõunaks sai mõiste *homo-ousios* (sama olemus) lisamine uude usutunnistusse. Mõiste oli võõrastav enamusele kes pooldasid Origenese kolmainsuseõpetuslikku mudelit. Keisri õukonnapiiskop Hosios soovis, et Jumal-poeg oli Jumal-isast sündinud, ainusündinu ehk Jumal-isa olemusega (*ousia*), Jumal Jumalast, valgus valgusest, sama olemus (*homo-ousios*) nagu Jumal-isal. Niisugune väljendusviis tõrjus nii Ariuse kui ka Origenese varasemad teoloogilised tõlgendused.

Kirikukogu kuulutas valeks käsitlused, mille kohaselt oleks Jumal-poeg olnud Jumal-isast erineva olemusega. See, et peaaegu kõik kirikukogul osalenud kirjutasid usutunnistusele alla, johtus Constantinuse soovist kirjutada usutunnistusse sisse mõiste *homo-ousios* (*homo-ousion to patri* = pojal on isaga sama olemus).

Nikaia lõppotsus, usutunnistus, kiriklikku ühtsust luua ei suutnud. Tüli kasvas ja see koalitsioon, mida Arius oli juhtinud Nikaias, sai endale Konstantinoopoli piiskopi Nikomeedia Eusebiose († 341) näol uue juhi, kes sidus teoloogilise õpetustüli Aleksandria primaaditaotluse vastase kriitikaga. Eusebiosel õnnestus tõusta Constantinuse kirikupoliitiliseks nõuandjaks.

Keisri toetatud ariusesõbralik poliitika sai tugeva opositsionääri Aleksandria piiskopiks 328. aastal saanud Egiptuse kiriku juhtivteoloogi Athanasiose (295–373), kes tõlgendas ariaanlust Jeesuse lunastusliku surmaakti juutliku salgamisena. Filosoofiliselt argumenteerides oleks Jumal pidanud olema irratsionaalne, kui ta olnuks millalgi ilma logoseta (sõnata, mõistuseta, tarkuseta). See tekitas probleemi – mõistuslikkuse printsip oli piiratud ja kinnistatud kolmainsuslikus jumaluses ainult poja persooniga. Kuigi Athanasios pooldas Jumal-isa ja Jumal-poja erinevust rõhutavat Origenese kolmainsusemudelit, sai oluliseks rõhutada ka selles teoloogilises mudelis olevate isa ja poja ühtsust.

Athanasios ei allunud ariaanlust soosinud keiser Constantinus II (keiser 337–361) korraldusele võtta Arius tagasi Egiptuse kirikusse. Ta pagendati koos samameelsete idakirik piiskoppidega Läände (võimalik, et oli pagenduses ka Etioopias, Aksumis), kus nad leidsid endale Rooma piiskop Juliuse (337–352) näol liitlase. Viimane lootis Athanasiose abil teostada kirikus Rooma primaati.

Teatav õpetuslik lõpplahendus leiti 381. aastal keisri kokku kutsutud Konstantinoopoli kirikukogul, kus Athanasiose antiariaanlik teoloogia kuulutati üldiseks riigiusu õpetuseks. Järgmistel sajanditel levis ariaanlus germaanlaste keskel. Impeeriumis oli piirkondi, kus usuti õpetuslikult vägagi erinevalt. Süüria nestoriaanid (saanud nime teoloog Nestoriuse järgi (386–u 451) õpetasid, et Jeesusel oli kaks iseseisvat, inimlik ja jumalik loomus (*hypostasis*). Egiptuse miafüsiidid õpetasid, et tal oli ainult jumalik loomus. Rooma otsustas kulgeda oma teed. Toledo kolmandal kirikukogul (589) lisati Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistusse Hispaania kuninga Reccaredi (valitses 586–601) soovil ühepoolselt, et püha vaim lähtub isast ja pojast (*filioque*) ning tal on isa ja pojaga sama olemus.

Makedonism

Makedonistid uskusid küll Jeesuse jumalikkusesse, kuid väitsid, et Püha Vaim oli loodud olend ja nõudsid mõiste *homo-ousios* eemaldamist Nikaia usutunnistusest.

Pelagianism

Hääbuvast antiikaegsest pessimismist ja kombelõtvusest vähevaimustatatud Britannias sündinud ja Roomas kristlusesse pöördunud jurist Pelagiuse (u 350–418) teoloogia oli rajatud tahtevabaduse aksioomile. Ei ole olemas midagi, mis asuks väljaspool tahet. Ei eksisteeri ettemääratud ega inimese tahet mõjutavat jumalikku armu. Konstantinoopoli kuldsuu Johannes Krysostomose inimkäsitus oli sama – tahte vabadus oli inimsuse Jumala näolisus.

Augustinuse tahte-käsitus oli vastupidine. Ta kirjutas tervelt kuusteist Pelagiuse ja tahtevabadusega seotud traktaati ja koondas Põhja-Aafrika piiskopid Pelagiuse vastasesse ühistrindesse. Caelestius kuulutati Kartaagos 411. aastal ja Pelagius 416. ning 418. aastatel kahel korral hereetikuks. Rooma ühines Põhja-Aafrika piiskoppide seisukohaga. Innocentius I (ametis 401–417) kinnitas Kartaago otsused, kuid 417. aastal keeldus 18 piiskoppi Ecclanumi (ka Aeclanum) piiskopi Julianuse († 454) juhtimisel lõppotsusele alla kirjutamast.

Lääne-Rooma keiser Honorius väljastas 419. aastal edikti, millega vallandati kõik allakirjutamisest keeldunud piiskopid ametist. Pelagianistid tõrjuti Roomast Zosimuse ajal (ametis 417–418). Kirikupoliitiline seisukoht oli taas kord aidanud piiskoppidel otsustada, kelle poole hoiduda.

Idakiriku piiskopid otsustasid säilitada pelagianistliku tahtevabaduse põimõtte. Kirikupoliitilisest kaotusest hoolimata leidis pelagianism Läänes jätkuvalt varjatuid poolehoidjaid, kelle õpetuslikuks autoriteediks sai piiskopiametist tagandatud Ecclanumi piiskop Julianus.

Augustiinluse-vastast opositsiooni hakati nimetama semipelagianismiks, mis kogus endale palju pooldajaid. 473. aasta Arlesi sinodil kuulutati äärmuslase Lucidiuse predestinatsiooniõpetus hereetiliseks. Semipelagianism hüljati kirikuõpetusena Lõuna-Prantsusmaa Orangé sinodil (529), mille otsused paavst 531. aastal kinnitas ning need muutusid läänekiriku ametlikuks doktriiniks.

Semipelagianistide vastu rõhutati eelarmu vältimatust, mis pidi eelnema igasugusele Jumala suunas tegutsemisele. Orangé kirikukogul mõisteti hukka ka Augustinuse predestinatsiooniõpetuse tõlgendajate (nt Florus) radikaalne kujutus kurjuse ettemääratusest.

Hiljem lisas paavst Gregorius Suur (ametis 590–604), et uueksloodud tahe võis sooritada tasutoovaid meriitseid tegusid. Nii omandati läänekirikus Augustinuse abil käsitlus, et Jumala päästev arm on kristlaseks olemise vältimatu eeldus.

Miafüsitism

Chalkedoni kirikukogu (451) kristoloogilised otsused väljendasid Rooma õpetusliku autoriteedi kehtestamist ka Bütsantsis. Chalkedonis, kus Armeenia ja Georgia kirik olid esindamata, tõrjuti idakiriku kristoloogilised suunad: duofüsitism (Nestorios) ja miafüsitism (Apollinaris, Eutyches). Nikaialane Laodikea Apollinaris († 382) õpetas, et Jeesusel oli inimlik hing, aga puudus inimlik aru, mille asemel oli loodamatu, Logose jumalik vaim. Chalkedoni kristoloogilises mudelis väideti miafüsiitidega oponentidele Jumal-poja kaheloomuseliseuse kohta, et need olid segunemata (*inconfuse*) ja muutmata (*immutabiliter*); duofüsiitide vastu: jagamata (*indivise*) ja lahutamata (*inseparabiliter*).

Miafüsitismi tõttu oli peaaegu täielikult vaikinud ka kõne iga kristlase jumalikustumisest (*theosis*), protsessist, milles inimsus ühines jumalikuga ja tuli sellest läbistunuks. Mõiste sobis hästi miafüsitismiga: Kristuses on inimsus täielikult sulandunud jumalikuga. Nestorioslaste keskel ei peetud sellest rääkimist aga üldse oluliseks, sest see oli ka Kristuses toimunud ainulaadsel viisil. Idasüüria kristoloogias käsitleti Kristuses toimunut sümmeetriliselt Jumala inimeseks ja inimese Jumalaks saamise protsessidena. Bütsantsi ortodoksias rõhutati, et Kristus oli jumalikustaja ja jumalikustatud, see toimus inkarnatsiooni hetkel ja hilisemat jumalikkusesse kasvamist ei toimunud, sest seda polnudki Kristuse puhul vaja.

Alguses üritati läheneda Chalkedoni kristoloogia eitaja Antiookia patriarh Severose († 538) pooldajatele ja vaenatai vaid radikaalseid miafüsiite. Justinianus üritas tõlgendada Chalkedoni usutunnistust nii, et leppimine miafüsiitidega oleks saanud võimalikuks. Sel poliitikal ei olnud edu. Et see oleks võinud õnnestuda, oleks tulnud Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistus hüljata.

553. aastal kutsus keiser Justinianus Konstantinoopolisse kokku viienda kirikukogu, kus lõppkokkuvõttes võitsid uushalkedoonlased ja Aleksandria Kyrillose kristoloogia: Jeesus Kristus ei olnud inimene, kelles elas Jumal, ega Jumalaga ühendatud inimene, vaid ta oli inimeseks sündinud Jumal-logos. Jeesuse ainulaadne hüpostaas oli logose preeksistentne hüpostaas, milles kaks loomust moodustasid ühtsuse (*unio*) üksteisega sulamata, säilitades oma loomulikud omadused. Kuna mõlemad loomused said osa ühtsest hüpostaatsest elust, siis toimus perikorees s.t Jeesuse kaks loomust ei olnud väliselt kõrvuti, vaid läbisid teineteist ja olid teineteises.

Vastuolud ei lõppenud. Justinianus ei näinud olukorra parandamiseks muid võimalusi, kui hävitada kogu miafüsiitide liikumise juhtkond. Miafüsiitse kristoloogia pooldajad eraldusid riigikirikust, mis tõi kaasa idapoolsete provintside Konstantinoopoli keskvaldumise irdumise.

Kummaliseks seigaks keisri miafüsiitide-poliitikas oli tema miafüsiidist abikaasa Theodora, kelle miafüsiitlus oli siira pöördumise tulemus. Osava diplomaatiaga kaitses ja aitas ta kaasa miafüsiitliku hierarhia sünnile idapoolsetes provintsidest.

Justinianuse surma-aastal oli Bütsantsi impeerium kõike muud kui usuliselt ühtne. Miafüsiitlike kristlaste vastu oli ta jõuetu. Põhjusi selleks võib otsida kultuurilistest, etnilistest

ja rahvuslikest teguritest ning konservatiivsest kürilloslikust fundamentalismist, mis ei sallinud kompromisse.

Elu lõpupäevil, 564. aasta lõpul antud ediktiga, üritas keiser kehtestada kiriku normatiivseks õpetuseks aftartodoketismi (aphthartodoketism), mille kohaselt allutas Jeesus end oma vabast tahtest kõigile kannatustele ja häbiväärsele ristisurmale. Kuid tema ihu oli algusest peale veatu, kõdunematu, kannatas ja suri näiliselt. Õpetuse rajaja oli radikaalne miafüsitist Halikarnassose Julianos († 518 või pärast 527). Tema opositsionäär Antiookia Severos († 538) väitis omakorda, et Jeesuse ihu muutus kõdunematuks alles ülestõusmisel. Pärsia-poolse Armeenia Dvini 554/555 ja 609/610 kirikukogudel pooldati Julianose seletusi ja armeenia kristoloogia muutus seejärel äärmiselt miafüsiitlikuks.

Konstantinoopoli patriarh Eutychios, kes 565. aastal Antiookiasse pagendati, organiseeris seal koos Antiookia patriarhi Anastasiosega kirikukogu, mis kuulutas keisri edikti "julianismiks". Justinus II (565–578) tühistas oma eelkäija otsused ja kutsus tagasi pagendusse saadetud piiskopid. 571. aastal proovis keiser lepitada miafüsiite halkedoonlastega, kuid ebaõnnestus. Pagendusest naasnud miafüsiitidel tuli Konstantinoopolist lahkuda.

Pärslastega võidelnud keiser Maurikios (582–602) võttis riigi kristlaskonna ühtsuse saavutamiseks abiks senisest veelgi karmimad abinõud. Paljudele mõrvadele ja pagendustele lisaks tapeti veel ligi nelisada Edessa miafüsiitlikku munku. Kogedes küll tagasilööke linnades säilitas miafüsitism oma mõju riigi maapiirkondades. Keisri võimult kukutamine sai Ida-Rooma riigi antiikaja lõppemise verstapostiks.

Monotheletism

Idapoolsete miafüsiitlike provintside riigi koosseisus säilitamiseks kuulutas keiser riigi ametlikuks kristoloogiaks monotheletismi – Jeesuse mõlemal loomusel, inimlikul ja jumalikul on üksainus tahe (*theleema*). Halkedoonlaste opositsiooni juhtis kreeklane Maximos Homologetes. Ortodoksia õpetuslikus usualuses, Chalkedoni usutunnistuses (451), oli formuleeritud, et inimeseks saanud Jumal-pojal olid mõlemad loomused seotud, jagamatult ja lahutamatumult, muutumatult ja segunematult.

Maximos tuletas sellest, et Kristuse jumalikul ja inimlikul loomusel on mõlemal oma tahe ja oma toimimisviis (*energeia*). Tõrjuva hoiaku monotheletismi suhtes võttis Rooma Lateraani kirikukogul (649) Maximose mõjutusel ka paavst Martinus (ametis 649–654).

662. aastal astus viimast korda keisri kohtu ette ka Kartaagost Konstantinoopolisse toodud Maximos Homologetes, kellelt lõigati välja keel, raiuti maha parem käsi, visati välja kirikust ja pagendati Lazicasse, kus ta peagi mahajäetuna suri. Seitsmenda sajandi juhtivamaid, iseseisvamaid kreeka keeles kirjutanud, aga ladina kirikuga tihedates sidemetes olnud teoloogid jättis oma elu halkedoonliku kristoloogia eest. See oli Bütsantsi impeeriumi katastroofilisemaid perioode enne ristisõdu, kui suruti maha Rooma vastupanu monotheletismile ja -energismile.

Paavst Agathol (ametis 678–681) läks korda veenda uut keisrit, et see kutsuks kokku uue kirikukogu. Kartes kaotada Itaaliat, kutsus keiser Konstantinos IV Konstantinoopolisse kokku kirikukogu (680/681), kus loobuti monotheletismist kui varjatud miafüsitismist ja õpetati, et Jeesusel oli siiski kaks loomust (*dyofysitism*), kaks loomulikku tahet (*dyoteletism*) ja kaks loomulikku toimimisviisi, ilma lõhenemiseta, ilma muutuseta, ilma eralduseta, ilma segunemiseta.

Dogmaatiline ühtsus oli näiliselt saavutatud, kuigi miafüsiite see ei lepitanud. Antiokia kirik lõhenes pärast seda neljaks suunaks: duofüsitistlikud idasüürlased e nestoriaanid, miafüsitistlikud läänesüürlased e süüriaortodoksid jakobiidid, monotheletistlikud edelasüürialased e maroniidid ja duoteletistlikud loodesüürlased e kreekaortodoksid melkiidid.

Ikonoklasm

Dogmaatiline ja kirikuõiguslik ühtsus näis olevat saavutatud, kui tõusis esile uus ja kohati kodusõja iseloomu kandev ikonoklastiline pildirüüsteperiood, mis kestis ühtekokku rohkem kui sada aastat.

Ikonoduulia e ikoonide austamine oli levinud üle Bütsantsi, peamiselt kloostrites, kuid laialdast poolehoidu oli see leidnud ka vaimulike hulgas. Oma osa mängis uusplatonism, mis käsitles piltlik-ainelist nähtamatu, jumaliku vahendajana, eristades kreeka ortodokset, hellenofiilset pildikäsitlust katoliiklikust ikonograafiast.

Leidus ka vastaseid ja juba kirikuisad Aleksandria Klemens, Tertullianus, Augustinus ja Epiphanius hoiatasid piltide kummardamise eest. Radikaalne Tertullianus kritiseeris Jeesuse kujutamist armulaua karikatel Hea Karjasena. Kõige probleemsem oli Jeesuse ristimistseenis (Mt 3:17; Mk 1:11; Lk 3:22) Isa-jumala kujutamine, kes oli kohal ainult häälena. Teda sai kujutada, kas sümboolselt taevast väljaulatuva käena või valguskiirena. (1667. aastal keelas Moskva panortodoksne kirikukogu (1666–1667) Isa-jumala ükskõik mil viisil kujutamise).

Konstantinoopoli kuuendal kirikukogul (692) keelati Jeesuse kujutamine ohvritallena. Ainus lubatud viis oli kujutada inimesena, võimalikult õigel viisil. Varakristlased mõistsid üldiselt 4. sajandini, et vastavalt temale kohandatud ennustusele (Js 53:2–3) ei pidanud olema tal kuju ega ilu. Hiljemalt viiendast sajandist alates sai Jeesusest kõige kaunim meestest. Lentuluse epistel väitis, et tema nägu oli kortsudeta ja veatu. Isegi naiselik, nii nagu Ravenna ristimiskabeli mosaiigil. Ohvritalle sümbol jäi ariaanlastele, mehekujuline kosmiline Kristus muutus ortodoksluse tunnuseks.

Ikonoklastidest tugevalt manipuleeritud keiser Leon III Isauri (717–741) väljastas 726. aastal seaduskogu *Ekloge*. Kristlastel keelati ikonoduulia. Ikoone ei tohtinud edaspidi olla ei kirikutes ega kodudes. Seinamaalingud lubjati ja asendati ristimärgiga. Kristuse kujutise Bütsantsi rahal vahetas välja keisri kujutis. 727. aastal puhkenud kloostrite toetatud ikonoduulide ülestõus suruti maha repressioonidega. Ülestõusu toetanud Konstantinoopoli patriarh Germanos lahkus ametist 730. aastal. Ikonoduulide nähtavaimaks apologeediks tõusis ikoonidele teoreetilise põhjenduse loonud kompilaator ja teoloog Damaskuse Johannes. Enne teda oli ikoone põhjendanud armeenlane Vrtanes Kertogh († 620).

Ikoonide küsimus koondus teoloogias haritud keiser Konstantinos V Kopronymos (741–775) ajal küsimuseks: kui suures ulatuses oli Jumal saanud inimeseks, ja mida Jeesuses rohkem oli, kas jumalikku või inimlikku? Kirikuisad olid rõhutanud alati rohkem tema jumalikkust ja seetõttu kujutati teda mittenaervana, sest naeratav oli sarnane inimesega.

Keiserlikus Hieria (Hierapolis) palees kogunenud kirikukogu (754) tunnistas Johannese ikoonide põhjendused valeks ja nõudis ikoonide eemaldamist. Ikonoklastlikud puhangud olid suurimad ja karmimad Damaskuse kalifaadis. Hieria kirikukogu otsuseid ei aktsepteeritud läänes ega ka suuremalt osalt idaski.

Uus pööre leidis aset keisrinna Irene võimul oleku ajal (780–802), kui riigi juhtpositsioonidelt eemaldati kõik ikonoklastid kui islamistlikud jumalapilkajad. Paavst Hadrianus I-le anti luba pidada 787. aastal Nikaias kirikukogu. Ajaloos viimaseks oikumeeniliseks kirikukoguks jäänud seitsmendal kogul taastati ikonoduulia ja märtrite reliikviate kultus, sest esimese puhul piisas väitest, et ei kummardatud pilte, vaid ainult seda, mida need esitavad – algpilti, Jumalat. Need võisid olla suudlusega austamise ja põlvitades kummardamise (*proskynēsis*), aga mitte palve objektideks. Nagu araabia kristlastele Mar Saba kloostri hariduse saanud teoloog ja filosoof Theodore Abu Qurra (u 740–u 820) kirjutas oli piltide ülesandeks aidata meeles pidada mälestust Jumal-poja inimesekssaamisest, äratades soovi temataolistuda.

Ikoonide pedagoogiline käsitlus oli sama läänekiriku omaga. Idakirikus mindi sammu võrra kaugemale, väites uusplatonistliku filosoofia kohaselt, et pildid on täis jumalikkude algkujude jõudu ja armu. Ikoonis ja kirjapandud evangeeliumis on sama sisu ja tõde. Ikoon ei ole illustratsioon, vaid teksti vaste. Ühe kaudu näeb teist ja teine selgitab teist. Kristus-ikooni põhjenduses toetuti teoreetilisele inkarnatsiooni õpetusele. Jumal oli ilmutanud end ajas ja kohas, teinud nähtava ja meeltega tajutava nähtamatu vahendajaks.

Kuigi kirikukogu oli langetanud ikonoklastia suhtes raskeid siduvaid otsuseid, ei teostatud neid kuigivõrd aktiivselt. Keiser Leon V (813–820) võimuletulekuga pääsesid ikonoklastid taaskord võimule ja patriarh Nikephoroselt nõuti taaskord ikoonide eemaldamist. Käsku täitmast tõrkunud patriarh tagandati.

Konstantinoopoli kirikukogul (815) tunnustati ikonoduulia taaskord eksituseks. Puhastused kestsid ligi kolmkümmend aastat, kuid nende ulatust on olnud ajaloolastel raske hinnata. Totaalne puhastus oleks eeldanud riigivõimu, kohalike võimude ja vaimulike laiapõhjalist koostööd, mida kindlasti ei olnud.

Keisrinna Theodora II võimuletulekuga 842. aastal garanteeriti ikonoduulidele võit, mis kindlustati 843. aastal peetud Konstantinoopoli kirikukogul. 11. märtsil jumalateenistusega Hagia Sophia kirikus lõppenud kirikukogu on kreeka-ortodoksne kristlaskond sellest ajast alates tähistanud kui "ortodokset pidupäeva".

Otsus oli ortodokskristlaste võit islamistliku ja judaistliku kujutuskeelu üle, pildi võit sõna ülemvõimu üle, sünteesi võit analüüsi üle, müstilise vaateviisi võit eshatoloogilise ajakäsitluse üle, sest algkristlased ei kujutanud teispoolest, nad lootsid seda peagi kogeda. Ikoonikunstiga kasvas mõte võimalusest kogeda seda müstiliselt juba siinpoolest.

Ikonoklastiatülide lõppedes tõusis võimule makedoonlaste dünastia (867–1056), mis muutis Bütsantsi oma aja juhtivaks suurriigiks, eriti Basileios II (976–1025) ajal.

Mis raamatud loeti Uue Testamendi kaanonisee Kartaago kirikukogu (397) otsusel? Milliste raamatute üle olid suurimad vaidlused ning milliste raamatute üle vaieldi ka hiljem?

Osa kirikuisasid pooldas heebreakeelsele kirjale vastavat "kitsamat kaanonit" (Aleksandria Athanasios, Aleksandria Kyrillos, Hieronymus) ja teised (Irenaeus, Aleksandria Klemens, Augustinus) jälle kreeakeelsele vastavat "laiemat kaanonit". Kaanoni probleem oli õieti seotud helleenistunud kristlaste poleemikaga juudikristlastega, kes pooldasid heebreakeelset "kitsamat kaanonit".

Kristliku tekstikaanoni kujunemisel oli oluliseks kriteeriumiks, kas kirjad olid otseselt seotud mõne apostliga või omasid vastuvaidlematut apostli autoriteeti. Seda kriteeriumit ei suudetud enam korralikult rakendada teisel sajandil, ja et algkristlike tekstide autentsust enam ei tuntud, tõendab tõsiasi, et apostel Siimon Peetruselt ei ole säilinud ühtegi autentset kirja ning apostel Pauluse kolmeteistkümnest kirjast on autentseteks tunnistatud seitse.¹ Kõik ülejäänud on tema teoloogiast mõjutatud. Kirjad koloslastele, efeslastele, teine kiri tessalooniklastele, pastoraalkirjad (1. ja 2. kiri Timoteosele, kiri Titusele), ning lisaks vahelekirjutus 2. Kor 6:14–7:1, ei kuulu Paulusele, vaid on kirjutatud esimese sajandi lõpul ajavahemikul 70–100. Pastoraalkirjad ja Paulusele omistatud kiri heebrealaste ei kuulunud umbes 138. aastal valminud Markioni kaanonisse ja vanimasse Pauluse kirjade P46 kogumikku, vaid esinevad teiste tema nime kandvate kirjadega koos umbes aastal 170 valminud nn. Muratori kaanonis, mis kannab Milano raamatukoguhoidja Ludovico A. Muratori (1672–1750) nime, kes leidis kaanoni käsikirja 1740. aastal.

Tõenäoliselt avastati Pauluse kirjad Markioni ja nn. Muratori kaanoni abil, mis seetõttu hiljem ka normatiivsesse kaanonisse võeti. Kolm sünoptilist evangeeliumit olid muutunud teise sajandi lõpuks varakirikus normatiivseiks, nende kõrval kasutati ka Johannese evangeeliumi. Nelja evangeeliumiga kaanon oli kasutusel alguses impeeriumi läänepoolses osas. Idapoolses osas kasutati ka Peetruse evangeeliumit.

Tatianos Assüürlane (u 120–u 185) püüdis evangeeliumide kakofooniat ületada koostades aastate 150. ja 172. vahel nelja evangeeliumi evangeeliumideharmoonia *Diatessaron* (tunti ka nimega *Evangelion da Mehallete*), mis kujundas ja kallutas evangeeliumit asketismi suunas. Süüria keelde tõlgitud *Diatessaron* saavutas autoriteetse koha Süüria kirikus, püüdes seal kesksel kohal teisest kuni viienda sajandini. Kolmandal sajandil võtsid selle evangeeliumideharmoonia kasutusele ka manilased.

Niinimetatud „ortodoksed” kirikuisad, kes pooldasid kõiki nelja evangeeliumi, lahendasid kakofoonia probleemi seletades vastuolud näilisteks. Nii toimides ei olnud nad Markioni ja Tatianose kõrval paljususe kanoniseerijad, vaid ühe kindla monistliku narratsiooni eestkõnelejad.

Evangeeliumide kõrvale tõusid kolmandal sajandil olulisele kohale Pauluse, Peetruse ja Johannese nime kandvad kirjad. Uue kasutusele võetud kriteeriumina püüti rakendada põhimõtet, kas kaanonisse võetavat kirja loeti jumalateenistustel. Kriteeriumit eirates jäid kaanonist välja apostlike isade tekstide hulka loetud Klemensi esimene kiri korintlastele, Barnabase kiri ja Herma Karjane – neid kõiki loeti kristlaste kogunemistel.

Läänes sooviti kaanonisse võtta vanatestamentlikku miljöösse sobivate loomsümbolite, müstiliste arvukombinatsioonide ja inglitega Johannese Apokalüpsist (autor ei ole sama Johannes, kes on kirjutanud evangeeliumi ja kirjad; vanim säilinud versioon 175. aastast!). Aleksandria koolkond ei pooldanud selle võtmist kaanonisse. Eriti vastumeelsed oldi seal esitatud visiooni suhtes, mille järgi pidi saabuma kristlastele enne Jumala-riigi saabumist maapealne valitsemise ja võimu ajastu. Origenese koolkond kahtles selle teose apostel Johannese autorluses.

¹ Pauluse autentseteks kirjadeks loetakse kirja roomlastele, 1. ja 2. kirja korintlastele, kirja galaatlastele, kirja filiplastele, 1. kirja tessalooniklastele ja kirja Filemonile.

Idas sooviti kaanonis näha ka kirja heebrealastele. Aleksandria Klemensi (u 150–u 215) arvates oli kirja autoriks Paulus. Aleksandrias suurema osa elust elanud Origenese arvates võis autoriks olla Rooma Clemens või Luukas. Kartaagost pärit Tertullianuse arvates võis selleks olla Pauluse reisikaaslane Barnabas.

Kolmanda sajandi algusest alates hakati kirjutama evangeeliumide kommentaare ja kristlikus mosaiikkunstis hakati Kristust kujutama filosoof-rabina kirjarull käes. Suulise asemel sai olulisemaks kirjalik autoriteet, mille kasutusala laienes.

Aastatel 290–350 pääsesid neli evangeeliumi, Apostlite teod, Pauluse 13 kirja, Peetruse ja Johannese esimesed kirjad kanooniliste kirjade esimesse tunnustatud kirjade kategooriasse. Pauluse kirjade (Galaatia, Filippuse, Efesose) kommenteerimisel oli oluline roll uusplatoonikul Gaius Marius Victorinusel (290–364). Teise vaidlusaluste kategooriasse kuulusid esimese sajandi lõpul ja teise alguses loodud juudikristlaste Heebrealaste evangeelium, kiri heebrealastele, Jaakobuse kiri, Juuda kiri, teine Peetruse kiri, Johannese teine ja kolmas kiri, Johannese Apokalüpsis, Peetruse Apokalüpsis, Barnabase kiri, Didachē, Pauluse teod ja Herma Karjane. Viimane sisaldus näiteks neljanda sajandi keskel koostatud uue testamendi kreekakeelses käsikirjas *Codex Sinaiticus*. Kolmanda kategooria moodustasid hereetilisteks peetud Peetruse ja Tooma evangeeliumid.

Aastatel 350–400 koostas kirikuisa Aleksandria Athanasios 367. aastaks loetelu nendest uue testamendi kirjadest, mis on identsed tänasega ning nimetas seda tegelikult kaanoniks. Athanasios uskus heebrealaste kirja puhul Pauluse autorluse autentsust. Seda uskusid hiljem ka tuntud kirikuisad Hieronymus ja Augustinus.

Läänes tunnustati Athanasiose kaanonit Rooma sinodil (382), ehkki enne seda oli Roomas peetud kirja heebrealastele ebaautentseks. Aafrika Hippo Regiuse sinodil (393) ja Kartaago sinoditel (397, 419) oldi valmis Athanasiose kaanonit, ja Augustinuse autoriteedile toetudes ka heebrealaste kirja Pauluse autorlust, ka Idas ametlikult kinnitama.

Viiendal ja kuuendal sajandil tunnustati Süüria kirikus ka Johannese Apokalüpsist, kuid Pärsia nestoriaanlased keeldusid seda ja Juuda kirja aktsepteerimast. Johannese Apokalüpsise kommentaare hakati koostama 7. sajandil. Hispaanias nõuti samal ajal, et see teos tulnuks jätta väljapoole kaanonit. Armeenia kirikus tunnustati Johannese Apokalüpsist alles 12. sajandil. Lõplikult otsustas selle teose moraal, et hea võidab halva, mis oli igati vastuvõetav ja kristlasi trööstiv.

Athanasiose kaanonist jäi välja märkimisväärselt palju tekste, nagu näiteks kõik apostlike isade tekstid (Antiookia Ignatiuse seitse kirja, Smürna Polykarpuse tekstid, Aleksandria Klemensi tekstid, Herma Karjane, *Didachē*), samuti teisel sajandil kirjutatud ja laialt levinud (tuntakse ligi 140 kreekakeelset käsikirja!) Jaakobi raamat (protoevangeelium), juudikristlaste Heebrealaste evangeelium ja tõenäoliselt Ida-Süürias kirjutatud Tooma evangeelium. Paljud kaanonist välja jäänud tekstid on kadunud, osa on leitud 1945. aastal Nag Hammadist. Kaanoni evangeeliumide kõrval olid populaarsed ja levisid apogrüüfised evangeeliumid, mis ei olnud koostatud konkureeima kanoonilistega, vaid väljendasid varakristlaste Jeesus tõlgendusi. Märkimisväärsamad neist olid Tooma ja Juuda evangeeliumid.

Otsest käsku neljanda sajandi lõpul üldiselt heakskiidetud kaanonisse võetud tekstide kirjutamisele niisiis polnud, aga läänekirik õpetas, ja seda eriti pärast 16. sajandi Trento kirikukogu, et piibel oli kirjutatud Jumala otsesel korraldusel. 16. ja 17. sajandi kalvinistlikud ja luterlikud dogmaatikud tõlgendasid Matteuse evangeeliumi lõpul olevat maailma

misjoneerimise käsku selliselt, et see tähendas ka apostlitele antud korraldust kirjutada (selleks et sünniks kirik!) kanoonilisi inspireeritud tekste, mis hiljem „valisid endid ise” neis oleva eksiõpetustest vaba sõnumi tõttu ka piiblisse. Seletus on muidugi teoloogiline ja mitte teaduslik.

Neljanda sajandi piiblikaanon oli varakiriku looming. Laialt võttes sai kristlusest raamatureligioon ja kuigi suuremalt osalt väljendab piibel vaeste, ühiskonna marginaalsete kihtide, institutsionaliseeritud templireligioossuse ning maailma suhtes konfliktsete inimeste (prohvetite) kogemusmaailma ja lootusi, sai piiblist siiski kirikliku hierarhia tekstikorpuse. Selle seletamisest ja tõlgendamisest sai edaspidi kirikuisade keskne ülesanne.

Idakirikusse jäi viiendast sajandist alates kasutusse kreekakeelne *Septuaginta* ja läänekirikus hakkas domineerima selle ladinakeelne tõlge *Vulgata* ehkki juba 2. sajandist ringles Põhja-Aafrikas ka mitmeid *Septuaginta* ladinakeelseid *Itala* ehk *Vetus Latina* - tüüptõlkeid, mis oma viletsa kompositsiooni ja stiililise küündimatusega tekitasid 4. sajandil kristlusega liitunud haritlastes nõrdimust. Vanemate tõlgete korrektuur muutus edaspidi hädavajalikuks. Töö tegi Rooma piiskop Damasuse ülesandel ära tema erasekretär ja Rooma koguduse raamatukoguhoidja, endine Antiookia preester Hieronymus – antiikaja viimane filoloog.

Vulgata valmis 405. aastal, kuid seda ei võetud esialgu peaaegu mitte kusagil omaks. Väideti, et vana testamendi tõlkimisega heebrea keelest oli toimunud *Septuaginta* tõlke reetmine. Kirikuisa Augustinuskas kasutas ainult *Vulgata* evangeeliumitõlkeid. Hieronymusel õnnestus näiteks heebrea keelest valesti tõlkimisega anda Moosesele sarved ((2Ms 34:29–30) verbi *qāran* asemel tõlkis *qeren e cornuta esset facies sua*) ja kreeka keelest vildakalt tõlkimisega luua Johannese Apokalüpsise Jumala oina (*ἀρνίον, arnion*) kui väelisuse sümboli asemel mitte jäära (*aries*), vaid ohvritallekese (*agnus*).

Vulgata sai 8. sajandil läänekirikus enamkasutatavaks ning on katoliku kiriku poolt Trento kirikukogul 1546. aastal tunnustatud kui ainus autentne piiblitõlge.

Kas ja kuidas on kristluse arengut mõjutanud kreeka filosoofia ja idamaised müsteeriumisündid?

Lihtne vastus kõlaks: jah, vägagi, eriti kristliku teoloogia kujunemist, aga ka riitusi. Kristluse helleenistumine ja kokkupuude uusplatonismiga lõi eeldused transtsendentse Jumala kolmainumudelile, kristoloogia ja marioloogia kujunemisele.

Algkristlased ei piirdunud Jeesuse sõnade ega ka Jumala-riigi saabumist ettekuulutava sõnumiga (*kerygma*’st (*κήρυγμα*), millest võrsus teoloogia. Tõsiasi, et kuulutama hakati Iisraeli jumala Jahve kõrval ka Jeesust Kristust kui Iisraeli lunastajat ja kosmilist kohtumõistjat, viis paratamatult selleni kus tuli hakata Jeesuse isikut, tegevust ja sõnu puudutavat pärimustikku esitama paganlikus kontekstis filosoofiliselt arusaadavas keeles.

Algkristlased ei tundnud ja varakristlikus kirjanduses ei esine sõnu „teoloogia“ ega „teoloog“ kuigi antiikses Kreekas peeti jumalast laulnud Orpheust teoloogiks (*θεολόγος*). Kolmanda sajandi kirikuisa Origenes oli teadaolevalt esimene, kes tituleeris Johannese evangeeliumi kui kõige vaimsema evangeeliumi kirjutaja Johannese teoloogiks.

Kristusesse uskujail tuli lahendada primaarselt küsimus oma õpetaja maailma sündimise ja surma tähendus. Evangeeliumidest vanimas Markuse evangeeliumis,

dramaatilises teekonnajutustuses Galileast Jeruusalemma, on kõik koondunud kannatuse ümber. Luuka evangeeliumis tuletatakse meelde, et kõige olulisem, mida prohvetid olid rääkinud Messiasest oli tema kannatamine ja kirkusesse minek (Lk 24:26). Apostel Paulus lõi kannatusele sisu vana testamendi (5Ms 16:20–26; Js 53:10) abil, nimetades seda lepitushvriks (Rm 3:25–26, Gl 1:4) tervele loodule laienevaks universaalseks lunastuseks. Hilisemates sünoptilistes evangeeliumides ei ole esikohal pattude lunastamine veres, vaid Messias kannatab ja sureb nagu õigele prohvetile kohane ja saab nii Jahve vääriliseks pojaks. Johannese evangeeliumis on kannatus teada olev tagasitee alguspunkti, sinna, kust oldi maailma tulnud.

Esimeste varakirikuisade peaülesandeks oli võita juhtivad ühiskonnaklassid ja keisrid kristluse poolele. Hellenistunud juudikristlane Paulus oli seda juba Ateenas praktiseerinud ja ajavahemikul 90 kuni 110 sündinud johanneslikus kirjanduses oli opereeritud kreeka filosoofia ühe võtmemõiste, inimese ja Jumala vahelise vahendaja *logosega*. Kreekakirikuisad jätkasid logos-kristoloogiaga, sest ka gnostilised suunad, mis soovisid luua sildu algkristlike pärimuste ja kreeka-rooma kultuuri, platonistliku filosoofia põhivaadete vahele, kasutasid ohtralt kreeka filosoofiat.

Esimeseks kristlikuks filosoofiks peetud Basilides (Aleksandria Klemensi ja Origenese eelkäija) ja Roomas tegutsenud platonistlikke ja stoikude mõjutustega Valentinus, nende õpilased Ptolemaios ja Herakleon esitasid õpetuse Kristusest kui hinge kahjustavatest soovidest tervendajast. Taoline apologetika rajas juba teed *logos*-teooriale rajatud ratsionaalsele teoloogiale.

Kirikuisad harmoneerisid algkristlikku pärandit ja selle varakristlikke tõlgendusi ning antiikfilosoofiat, tegevus, mida suur osa kristlaskonnast, kas usust lähtudes või harimatuse tõttu, ei mõistnud. Piltlikult öeldes oli suhe mõistetava ja mittemõistetava vahel 1:2000 (1Kr 14:19) ning usus lapsemeelseid tavatseti hoiatada “selle maailma tarkuseõpetuse eest” (Kl 2:8).

Raske oli otsustada, kas judaismist irdunud uut religioosset voolu, mis oli ristimise ja mälestussöömaaja riitused pärinud judaismist, tuli pidada iseseisvaks religiooniks või filosoofiaks. Ebakindlus lähtus religiooni ja filosoofia vahelisest lähedasest suhtest hilisantiikses maailmas. Kirikuisad polemiseerisid nii antiikreligioonide kui ka -filosoofiatega vastu, kuid rahumeelsemat, teadlikult eklektilist suundumust praktiseeriti kõige rohkem siiski filosoofia suunal.

Ses mõttes oli judaism kristlusest avaramem, mis vältimatult selleks, et kogeda religioosset andeksandmist, armu ja päästet, ei eeldanud paganate pöördumist judaismi, kuigi ka niimoodi mõtlemist esines. Hellenistunud kristlased õpetasid, et kuigi pöördunutel ei tulnud saada toorakuulekateks, tuli neil endistest paganlikest identiteetidest siiski lahti öelda. Taolisest sallimatust leppimatusest sai juba varakatoliikliku ortodoksia peamine tunnus.

Kreeka-rooma sünkretistlikelt müsteeriumiusunditelt sümboleid üle võttes oli hilisantiikse varakristluse näol tegemist sünkretistliku uusreligiooniga. See oli mitte vahetusvaid ülevõtmisprotsessi tulemus. Näiteks kurja silma eest kaitsev hilisantiikne kala sümbol amulettidel sai uue sisu Kristusest. Kui Jeesus Kristus Jumala poeg päästja tõlgiti kreeka keelde saadi: I(esous) Ch(ristos) Th(eou) Hy(ios) Soter. Nende sõnade algtähtedest saadi I-CH-TH-Y-S, mis tähendab kala, ja mida Julianus Africanus nimetas kolmanda sajandi alguses ka Kristuse müstiliseks nimeks. Kalakujulisi amulett-ripatseid anti vastristituile märgiks, et neist olid saanud koguduse kui metafoorse kalaparve liikmed.

Astarte ja Adonise kultuse ekstreemsed jooned ilmnesis ühel hetkel ka süüria kristlikus asketismis. Terminoloogiasse ja kultusesse võeti üle fenomenoloogilisi paralleele: süüriapärane Sol Invictus (võitmatu päike), Herakles (neitsist sündinud jumala poeg), Hermes (hea karjane), Orfeus (käis manalas), Apollon (hädade tõrjuja ja tervistusjumal) ja Asklepios (suur tervendaja), kelle unes tervendaja rolli võtsid Konstantinoopoli Kosmidioni-kirikusse kogunenud palverändurite puhul üle Bütsantsi kuulsad varakiriku märter pühakud, unes tervendajad Panteleimon, Kosma ja Damianos ning egiptlased Kyyros ja Johannes.

Religioossete osaluste kõrval omasid varakiriku teoloogid komplitseeritud suhteid ka antiikfilosoofiaga. Tertullianusel oli tema sõnul kõikide hereesiade emaga, antiikfilosoofiaga vastuoluline suhe (*De praescriptione haereticorum*, u 200). Äärmuslikult väitis ta, et kristlik usk tühistab mõistuse. "Mida ühist on Jeruusalemmal ja Ateenal? Mida ühist on akadeemial ja kirikul," nii kõlasid tema retoorilised küsimused, olles filosoofilistest küsimustest samal ajal ise tugevasti sõltuv.

Teoorias jäi filosoofia küsimus formaalseks, sest kreekakeelse *Septuaginta* kõrvale teist teadmisteallikat tuua ei tahetud. Praktikas oli lugu teine. Kirjasõna tõlgendamisel, ja siis, kui see asjadest vaikis, pakkus filosoofia vajalikku lisateavet. Kristlust kui täiuslikku filosoofiat mõisteti kui hingede päästmist filosoofia ja kristluse sünteesis. Filosoofia formuleeris küsimusi, aga ei võinud anda kristluseta õigeid vastuseid. Kristliku sõnumi ja antiikfilosoofia vahele loodi korrelatsioon. Positiivselt suhestuti Platoni ja stoikudega (Epiktetos, Seneca), kelledele anti kristlik tõlgendus. Aristotelesest ja Epikurosest loodi irooniline või muidu teravdatud pilt.

Hilisantiigi kreekakeelses traditsioonis „jumal” ja „jumalad” (*theos; theoi*) ei tähistanud vältimatult ontoloogia kõrgeimat tippu, või eksisteeriva oleva tagust transtsendentsust: jumalad olid nähtamatud ja surematud, aga mitte ontoloogiliselt kõigest muust olevast kõrgemal, vaid samatasemelised olendid nagu inglid judaismis ja kristluses (Aleksandria Klemens kasutas *Θεοί* ja *δύναμις*-mõisteid inglite kohta ja Origenes pidas ingleid jumalikeks *Θεῶν*). Sõna „jumal” assotsiatsioonid olid sootuks erinevad kristliku teoloogia kujunemise eelsel ajal. Paljud hilisantiikaja autorid, nende hulgas Aleksandria Philon, kasutasid mõistet „jumalik” loodud olendite kohta, kes teoloogiliselt määratletuna ei olnud jumalad.

Kreeka filosoofia teoloogilist ainet sulandati kristlusesse teise sajandi apoloogeedi Ateena Aristides Filosoofi koostatud apoloogiaga, milles esitati keskplatonistlik käsitlus jumalast transtsendentse ja nimeta vaimuna. Uusplatonist Apamea Numeniuse tekstideski figureeris transtsendentne ainuline, monistlik jumal. Aristidese jumal ei olnud juudi patriarhide (Aabraham, Iisak, Jaakob) õndsusloo Jumal, vaid uusplatonistide ja apologetide filosoofiline, sõnamatu, nähtamatu, uuritamatu, algusetu, lõputu, sündimatu, kadumatu, täiuslik jumal.

Teise sajandi keskpaigast on säilinud Roomas keskplatonistliku populaarfilosoofiaga, stoitsismi ja pythagorismiga tegelenud kristliku apoloogeedi Justinos Märtri tendentslik dialoog fiktiivse juut Tryfonega (*Dialogus cum Tryphone Judaeo*), milles väideti, et Jeesus kui filosoofiline *Logos* oli saanud oma sündimise Jumalast, oli heebrea piiblis etteennustatud *Logos*, Sõna. Justinuse dialoogis püüti suuremalt osalt *Septuaginta* ja mõne vana testamendi teematekstide Testimonia-allika abil tõestada, et Jumal oli sõlminud Iisraeliga neitsist sündinud Jeesuses universaalse liidu.

Justinus Märter võttis stoikutelt üle *logoi spermatikoi*-õpetuse ja samastas mõistet *Logos/Nomos* Jeesusega, *Logos spermatikos*, Seemendav *Logos*, kes Tõena oli tõe seemneid

külvanud inimkonda, mistõttu oli juba enne Tõe Kristusena sündimist võimalik tunnetada vähemalt osalist tõde. Justinuse logose-kristoloogial oli kindlalt subordinatiivne iseloom (Õp 8:22), mis ei sobinud kokku Jumala monarhianismi printsiibiga.

Teoloogia helleenistumise tulemusel sai kreeka filosoofia teoloogiline osa kristliku usu tõlgendamise vältimatuks osaks. Teoloogia arenes filosoofide, poetide mõtlemises, keeles ja nende poolt loodud mõistetes.

Ateenas sündinud Aleksandria Klemens võttis poolelijäänud suurteoses *Stromateis* Platonilt üle *logose* mõiste ja samastas selle Kristusega. Seletas oma teoses *Paidagogos*, et prohvetid ja antiikfilosoofid olid rajanud talle teed pedagoogiliselt. Kristluse meelsuseetika eesmärgiks oli kasvada põhiolemuselt hingeliigutustest vaba (*apathos*) Jumala samasuses. Klemens kasutas selle kasvuprotsessi kirjeldamiseks mõisteid: Θεόω, Θεοποιέω ja ἐκΘεόω.

Ka antiikkirjanik Plutarkhosele († u 125) tähendas olemasolu Jumala kui Looja-isaga samasuse (*ὁμοίωσις, homoiōsis*) saavutamist. Vagaduselu sisemised arengumotiivid lähtusid kõrgeimast tunnetusest, taipamisest (*γνώσις, gnōsis*). Apostellikku traditsiooni kuuluva mõistega *gnōsis* tähistas Klemens Jumala armastamise kõrgeimat kontemplatiivset sisekaemuslikku tasandit, kus Jumalasse sisenenuna sarnane näeb sarnast. Asetudes taolisse sisekaemuslikku suhtesse Jumalaga hakkab inimese loomus selles protsessis jumalduma.

Mis aga puutub otsesemalt müsteeriumusunditesse, siis tõsisemalt tegeleti niinimetatud kahepalgeliste topeltusu küsimusega Elvira sinodil (311), kus probleemiks olid Põhja-Aafrika Rooma usundi ristitud preestrid (*flamines perpetui*), kes võtsid endiselt osa paganlikest riitustest. Topeltusu levikut soodustas müsteeriumreligioonide sümboolika ja riituste assimilatsioon kujuneva kristlusega, mis sarnaselt müsteeriumreligioonidele kuulutas päästest, nii nagu seda tegid kõikvõimsa ja heatahtlik-armulise “suure ema” kultused (Isis, Kybele, Attis). Rinnaga last toitva „jumalaema“ (*deum matrem*) Isise müsteeriumid mõjutasid tugevalt hilisemat Maarja-kultuse arengut.

Kristlaste ühissöömaajad ja initsatsiooniriitused ei erinenud kuigivõrd mithraismi riitustest (ristimine, sümbolmärgi vajutamine laubale ja leiva jagamine). Polnud raske äratunda kokkulangevaid sarnasusi imetegija-tervendajates Jeesuses ja Apollonis. Imetead jälgendasid antiikjumalate viit põhilist vormitüüpi: imetervendus ja söötmisimed, kurjade vaimude ehk deemonite väljaajamine, surnute ülesäratamine ja kontroll loodusjõudude üle.

Imesid kui omanõulisi tunnusmärke oli kasutatud juba faasis, kus Ristija Johannese meelesparandusristimise liikumine ja Jeesus-liikumine olid hakanud üksteisest eristuma (Mt 11:2-6), siis võisid Jeesus-liikumise esindajad argumentatiivselt kuulutada: vaadake, kas te siis ei näe, et Jesaja 35:5 ja 6 on just meie, aga mitte teie juures muutunud messiaanlikuks reaalsuseks? Aegade lõpu Messias on haigusi äravõttev (Js 53:3-5, 10). Taolist argumentatsiooni tingis peamiselt religioosne konkurents sarnaste liikumiste vahel.

Judaistlikus kontekstis oli Jeesus-liikumise apostlitel vaja tervendus imetegusi (Lk 9:1-2; 10:9, 17-20) - ette tuli ka ebaõnnestumisi (Mt 17:16, 19) - et demonstreerida õpetaja ja õpilaste vahekorda. Varakristlastel tekkis siiski palju laiem kokkupuude kreeka-rooma kultuuriruumis (Efosos, Malta) levinud paganlike imetegijaisade, nn jumalinimeste fenomeniga.

Kuigi 300 eKr kuni 150 pKr ei tunta antiikkirjanduses silmatorkavalt suuri kreeka-rooma paganlike imetegijaisasid, siis ei ole sellest faktist lähtudes õige väita, et kreeklased ja

roomlased ei uskunud imedesse ja maagiasse. Tõendusmaterjali selle kohta leiab umbes esimese sajandi lõpul kirjutatud Apostlite tegudest (pealkiri anti 150.-180. aastail).

Teiste antiikreligioonidega konkureerides tuli apostlitele omistada nii võrdväärseid kui ka uusi imetegusid (Mk 16:17-20. Antiikreligioonide ja uute kultuste konkurentsist tuli ette kirjanduse (*γράμματα*), täpsemalt loitsupapüüruste (*βιβλοι*) ärahävitamist (Ap 19:19). Apostlite imetegudes esinevad mitmed ajastu üldlevinud rahvamaagia elemendid: sugestiivne pilk (Ap 3:4-5); nimemaagia (Jeesuse nimi kui amulett: Mt 1:21; Ap 3:6; 19:13-15); oma varjuga tervendamine (Ap 5:15, Jeesusele ei osatud isegi omistada: vt Mk 6:55-56); käte higist puhastamise higrätikute ja põlledede kasutamine (Ap 19:12). Viimase on autor (tn Luukas) seostanud apostel Paulusega, kes oma kirjades ei maini midagi sellistest imedest ega tema ihult võetud higrätikutest.

Distantsilt tervendamise ees domineerib Jumala käega (Ap 4:30) või oma kätega kontakttervendamine (Ap 5:12). Paulus ravis Maltal kätega terveks Rooma magnaadi Publiuse palavikus ja kõhutõves (düsenteeria) vaevleva isa, kelle kristliku usu kohta pole mingit vihjet (Ap 28:8). Paulus tervendas küll teisigi saare elanikke, kuid kristlikku kogudust Maltale ei sündinud. Rästiku hammustusest ellu jäänud Paulust peeti jumalaks, austades teda "mitmel kombel" ja teda vaadati kui jumalinimest (vrd Mk 16:17-18; Lk 10:19).

Teisel sajandil jõudis kristlus antiikjumaluste imetegude kiriklikustamiseni. Eesmärgiks oli anda antiiksetele imetraditsioonidele kristlik sisu. Imed rakendati saabuva Jumala-riigi asemel kirikupoliitika teenistusse. Vohama hakkas ja moodi läksid pühakute imederohked legendaarsed elulood ehk hagiograafiakirjandus.

Millised olid antiikaja lõpus ja varakeskajal peamised vaated Neitsi Maarja ja tema rolli küsimuses?

Mõistet „marioloogia“ tuntakse laiemalt 17. sajandist, kui selle võttis 1602. aastal teosega *Summa sacrae Mariologiae* kasutusele Nigido Placido (1570–1640) ja teemast kujunes katoliiklikus teoloogias välja oma eraldi olev skolastiline suund. Ortodokses teoloogias on püütud kasutada alternatiivina mõistet *theotokoloogia*, kuid sedagi mitte järjepidevalt.

Jeesuse bioloogilisest emast (hbr Mirjam, seemipäraselt Mariam) jutustatakse uues testamendis suhteliselt vähe, kuid hiljemalt viiendaks sajandiks oli teda hakatud laialdaselt kreekakeelses idakirikus austama, kolmanda ja neljanda sajandi vahetuses teadaolevalt Aleksandrias kasutusele võetud *Θεοτόχος*, *Theotokos*-termini abil, Jumala-sünnitajana ja ladinakeelses läänekirikus Jumala-eman (*Mater Dei*). Konstantinoopoli viiendast kirikukogust (553) alates peeti Maarjat igaveseks neitsiks (*ἀειπάρθενος*). Esimest korda oli seda mõistet Maarja kohta kasutanud Aleksandria Petrus († 311).

Neitsistsünni küsimus nihkus esile vargsi, aga mitte bioloogilise fakti tähenduses, vaid teoloogilis-usulis-liturgilise küsimusena. Sellele pöörati kõigepealt tähelepanu Luuka ja Matteuse nime kandvates evangeeliumides. Varasemates algkristlikes tekstides (Markuse evangeelium; Pauluse kirjad) ei oldud sellele tähelepanu osutatud.

Markuse evangeeliumi autor ja Paulus ei tundnud kas üldse neitsistsünni pärimust või ei pidanud seda algkristliku kuulutuse seisukohalt oluliseks. Ka kõigist evangeeliumeist kristoloogilisim Johannese evangeelium ei räägi midagi neitsistsünnist, ning Matteuse ja Luuka evangeeliumide autorid paigutavad neitsistsünniga seotu unenägude ja inglite sfääri.

Luuka evangeeliumi autor laseb Jeesuse emal Maarjal nimetada Joosepit ka Jeesuse isaks (Lk 2:43, 48) selle kõige eedamas vanemlikus tähenduses. Pole mingeid kirjalikke jälgi, et Jeesuse tegevuse ajal oleks ta ise või keegi teine teadnud midagi tema sündimise neitsilikkusest. Vastupidisel juhul oleks teema tulnud esile ka evangeeliumikirjanduses.

Pole teada, kus loodi kõik need meile teada Jeesus-lapse sünnipärimused, mis levisid kõigepealt helleenistunud kristlaste hulgas, sest järgmine kirjalik mäрге Maarja neitsilikkusest on pärit Antiookia Ignatiuse kirjas efeslastele (XIX.1).

Kirikuisa Irenaeus formuleeris oma heresioloogias usu reegli, milles Jeesusega seoses tuli tema kannatusele, ihulikule ülestõusmisele ja taevasse astumisele lisaks uskuda ka tema neitsistsündimist. Maarja oli talle “teine Eeva” ehk patutu Eeva.

Teisel sajandil kirjutatud Jaakobi raamatus (protoevangeelium) ei uskunud Jeesuse poolõde Saloome Maarja neitsilikku sünnitamist enne, kui sai kontrollida hüümeni terviklikkust (19:3; 20:1). Kuid kõik varakristlased ei olnud gnostiliseks hinnatud Filippose evangeeliumi kirjutamise ajal teise sajandi lõpul valmis uskuma bioloogiliselt meheta eostamata Jeesuse neitsistsündimist.

Kolmanda sajandi apogrüüfises Pauluse ilmutuses hoiatati, et kõik, kes ei uskunud neitsistsünni heidetakse põrgusse. Kirikuisa Nazianzose Gregorios (329–390) spekulatsioonid järgmise sajandi teisel poolel, et Maarja oli eelpuhastatu (*προχαθαρθείσα*). Milano piiskop Ambrosius uskus peaingel Gabrieli ja Maarja korduvatesse kohtumistesse ja kasutas Maarja kohta ladinakeelseid väljendeid *sancta Maria* (püha Maarja), *sancta Virgo* (püha Neitsi), *Mater Dei* (Jumalaema), *templum Dei* (Jumala tempel), ning uskus tema täielikku vabadust patu määrusest. Pole teada, et see oleks tähendanud juba õpetust Maarja patusüüta eostamisest, kuigi Rooma piiskop Siricius (ametis 384–399) seletaski, et suguühe oleks Maarja rüvetanud.

Egiptuses viienda sajandi alguses tegutsenud askeet ja õpetaja Isidoros († 435) andis nõu vastata kõigile neitsistsünni eitajatele, et Eevagi oli loodud mehe seemneta. Kirikuisa Augustinusest alates sai neitsistsündimisest teoloogiline vältimatus. Selles kahtlemine tähendas Jeesuse jumalikkuse eitamist. Augustinusele oli neitsistsündimine juba seotud pärispatu (*peccatum originale*) õpetusega, mille kohaselt vastavalt antiikaegsele arusaamale sisaldasid kõikide aegade inimeste hinged Aadama alghinges. Viljastamise hetkel siirdus hing isalt lootesse ja toimus pärispattu langemine. Uudse neitsistsünni teooriaga, sest judaism ei tundnud isalt lastele ülekanduvat pärispatu kontseptsiooni, vabastati Jumala-pojana inimeseks sündinud Jeesus kui uus Adam esimesest Adamast alanud patu järjepidevuse ahelast.

Maarja dogmatiseerimine toimus Efesose kirikukogul (431). Konstantinoopoli patriarh Nestoriuse (ametis 428–431) soovitud ja pakutud „Kristuse-sünnitaja“ asemel võitis Aleksandria Kyrillose (u 376–444) propageeritud „Jumala-sünnitaja“, mille nimel tegi suure töö kulissides ära keiser Theodosios II õde, mitmete kirikute ehitamist toetanud keiserlik neitsi Pulkheria (u 398–453).

Jumala-sünnitajast sai Konstantinoopoli kaitsja. Õitsele puhkes bütsantsliku marioloogiana eulogia luuletraditsioon, Jumala-emale loodud hümnograafia (nt *Akathistos hymnos*) ja Maarja pühade tormiline areng. Idakiriku teoloogid ei läinud sellest kaugemale. Antiooklased ei olnud nõus Rooma 430. eelkirikukogu ega ka Efesose suure kirikukogu otsust aktsepteerima ja siirdusid „nestoriaanlastena“ Pärsia aladele. Maarja vaenlaseks tituleeritud patriarh Nestorios vallandati ametist juba poolteist kuud varem, kui otsus Jumala-sünnitaja kasuks langetati. Antiookia patriarh Johannes aktsepteeris Efesose otsust alles 433. aastal.

Roomas läks paavst Sixtus III (ametis 432–440) juhtimisel koheselt lahti Santa Maria Maggiore basiilika ehitamine. Ladinakeelses läänekirikus jätkati ja üritati leida sõnastus küsimusele, mil viisil oli Maarja neitsi ja kas ta oli patutu, kuni Konstantinoopoli viiendal kirikukogul (553) lõpuks see sätestati, et Maarja oli neitsi enne sünnitust, sünnituse ajal ja pärast sünnitust (*ante partum, in partu, post partum*). Ajend sõnastuseks leiti Luuka evangeeliumisse talletatud Maarja vastusest inglile (Lk 1:34), mida kirikuisad soovisid tõlgendada nagu oleks Joosepiga kihlatud Maarja otsustanud juba enne ingli külaskäiku püsida elu lõpuni igavesti neitsina.

Pärast seda lõi Romanos, hüüdnimega Laulik (*ho melōdōs*), keisri perekonna jõululauas ja liturgias lauldud jõululaulu *Hē parthénos* (Neitsi täna)² ja ka läänekirikus hakkas vohama Igavese Neitsi hagio- ja hümnograafia. Frankide ajaloo kirjutanud Toursi piiskop Gregoriusest (u 538–594) sai esimene kirikuisa, kes kogus Gallia pühakutega seotud imelugude hulka ka kõik Maarja imed (*Libri octo miraculorum*). Tõenäoliselt oli osa neist fantasmidest seotud Palestiina palverännakutega. Petlemmas väideti näiteks olevat allikas, millesse vaadates südameilt ja hingelt puhas võis näha sama tähte, mis juhatas idamaa targad Jumala-sünnitaja juurde.

649. aasta Lateraani sinodi kolmanda kaanoni kohaselt ei püsinud Maarja üksnes igavese neitsina, ka temast sündinud laps oli sündinud Maarjat vigastamata (laps polnud sündides verine ja Maarja ei tundnud sünnitusvalu!) Taolisi mõttetõlgendusi esines juba teisel sajandil juudikristlikus apogruüfises Saalomoni oodides aga ka Verona Zeno (300–371) *Tractatuses* ja kirikuisa Augustinuse 417. aasta jõulujutluses. Kirikuisa Maximos Homologetes konstrueeris paralleeli Maarja sünnitamise ja surma vahel: Maarja ei kogenud kumbagi, ei sünnitus- ega suremisvalu.

Jaakobi raamatu (protoevangeelium) mingist tundmatust ladinakeelsest tõlkest ajendatuna Gallias seitsmendal sajandil kirjutatud Pseudo-Matteuse evangeeliumis (varasemad säilinud käsikirjad *Liber Infantia* 9. sajandi algusest on Põhja-Prantsusmaalt!) ilmnevad merovingieliidi elukeskkonna, Benedictuse kloostrireeglistiku mõju ja asketismi eeskujuna ka Maarja kui kõikide neitsite kuninganna (*regina virginum*) esiletõus.

Teed sellele olid pärast Konstantinoopoli viiendat kirikukogu (553) rajanud läänekiriku juhtivaks hümnograafiks tõusnud Venantius Fortunatus (u 530–u 600/609) ja läänegooti liturgia arendaja, kirikuisa Sevilla Isidorus (u 560–636). Viimane tegeles ka Maarja nime etümoloogiaga (*stella maris; inluminatrix; domina*) ja pani väljendiga „Püha Vaimu pühamu“ (*Sacrarium Spiritus Sancti*) aluse püha vaimu ja Maarja vahelise suhte temaatikale. Isidorus uskus Maarja ja kiriku müsteriaalset samasust, käsitles Kristust kõigi meesaskeetide peana ja Maarjat kõikide neitsilikult Jumalale andunud naiste ja nunnakloostrite emana.

Läänekiriku Maarjakultuse arengu seisukohalt tõusis klassikuks Toledo Ildefonsuse (u 607–667) kolmele uskmatule (kaks 4. saj hereetikut ja Hispaania juudid) suunatud püha Maarja igavesest neitsilikkusest kirjutatud teos (*Libellus de virginitate perpeutua sanctae Mariae contra tresinfideles*), milles esitati Maarjat kui kaasteostajat (*cooperatrix*), kes koos Kristusega teostas jumaliku tahte ja suurim tänu kuulub neitsile, kes muutis oma nõustumisega selle võimalikuks.

² Romanos. Jõululaul. Tlk K. Kasemaa. – Akadeemia nr 11, 1990, 2291–2299.

Ettevaatavalt olgu siinkohal märgitud, et 13. sajandil kirjutas skolastik Aquino Thomas, et Maarja oli reaalselt ühendatud pärispatuga, kuid puhastati sellest enne sündimist ja sünnitas suletuks jäänud emakaga kui bioloogilise erandlikkusega täiesti valutult. Thomas ei pooldanud otseselt Maarja eostamist süüvabalt.

Kus asuvad tuntumad Jeesuse õpilaste, evangelistide, apostellike isade ja kirikuisade hauad, mis aja jooksul kujunesid palverännakute sihtkohtadeks?

Üsna võimatu, eriti mis puudutab Jeesuse enda hauda, tema vanemate ja lähisugulaste, siis veel õpilaste (neid oli evangeeliumide kohaselt rohkem kui 12) ja veel evangelistide ehk siis evangeeliumikirjutajate, kuid tegelikult teadmatute autorite jne hauad.

Piirdun vaid ühe näitega. Kristlik pärimus tunneb Jeesuse ema Maarja haa kohta kahte, 12. sajandi „Efesose“ ja sellest vanemat „Jeruusalemma traditsiooni“. Kirikuisa Damaskuse Johannes (675–u 750) talletas Maarja surmaunne uinumisest kirjutatusse (*In dormitionem Maria*; vanim säilinud koopia 9. sajandist) pärimuse Jeruusalemma lähedale maetud Maarja kolme päeva pärast hauast haihtumisest ja sinna temast mahajäänud hõltsist ja vööst.

Kuidas kujunes välja kirikukalender ja kas tähtsamate kirikupühade ajalise paiknemist üle kalendriaastas ka vaieldi?

Kristlased võtsid seitsmepäevase nädala üle juutidelt ja nädalapäevade nimed roomlastelt. Germaanlaste juures jäi alles suur osa eelkristlikest nimedest ja ka muidugi päikese päev *dies solis* (Sonntag, Sunday, Söndag).

Roomlastelt päritud kalendri aasta algas märtsist. Sellest tulenevalt nimetatakse praegust üheksandat kuud endiselt seitsmendaks (*september*). Aasta algamine esimesest jaanuarist (juuliuse kalender) kehtestati aastal 46 eKr.

Kristlased soovisid oma kirikuaastat alustada mõne kristlusele olulisema sündmusega. Põhimõtte kinnitati Toursi sinodil (567). Erinevate kristlike rahvaste juures jäi alles palju eripärasid. Maarja ilmutuspäeva (paastumaarjapäev) 25. märts loeti Inglismaal ja Itaalias kuni 1750. aastani uue aasta alguseks.

Hispaanias, Prantsusmaal ning kohati Hollandis ja Saksamaal loeti pikka aega aasta alguseks ülestõusmispüha. Aasta alguse ühtlustamisega alustati keskaja lõpul ning esimene jaanuar kinnistus lõplikult 1753. aastal gregooriuse (Gregorius XIII, 1582) kalendri üleminekuga.

Kristlaste hingamispäevaks, sabaiks, sai pühapäev, mil oli kristlaste usu kohaselt toimunud Jeesuse surnuist ülestõusmine. Pole teada, kus esmakordselt oleks otsustatud niisuguse paasakronoloogia kasuks, mis tulevikus jäi määravaks, ja mille järgi reedel oli toimunud Jeesuse ristilöömine, laupäeval tema keha hauas viibimine ja pühapäeval tema ihulik ülestõusmine.

Suur Reede iseseisvat Jeesuse suremise mälestuspäeva on hakatud ristikäigu jäljendamise läbi viima 4. sajandil Jeruusalemmas. Erilise paastupäevana oli kannatusnädala reedet peetud kristlaste hulgas tõenäoliselt juba 3. sajandil. Et see päev oli seotud Jeesuse surmaga ja kuradi taevast allaviskamisega, siis sai reedest hiljemalt keskajaks kogu kristlikus maailmas kõige halvem nädalapäev, mis sobis ainult maagilisteks tegevusteks, aga kunagi ei

olnud soovitav sel päeval mingi uue tegevusega alustada, lepinguid ja kihlusi sõlmida ega lapsi eostada jne.

Rooma kiriku latiniseerija, piiskop Victor I (ametis 189–199) nõudis, et Väike-Aasia piiskopid võtaksid omaks ja hakkaksid teistega koos pühitsema ülestõusmisepüha pühapäeval. Väike-Aasias pühitseti paasapüha vastavalt juudiusu babüloonialiku pühadekalendri järgi nisankuu 14. päeva õhtust u kella 15 alates, hoolimata nädalapäevast, millele see langes.

Roomale ei sobinud juudiusu-mõjuline pühadekalender ja Victor ähvardas kõik Väike-Aasia kogudused armulauaosadusest välja heita. Väike-Aasia kogudused keeldusid Rooma diktaadile allumast, tuues põhjenduseks apostelliku pärimuse. Lahendus leiti 325. aasta Nikaia kirikukogul. Keiser nõudis, et need, kes polnud loobunud paasapühade pidamisest „jumalamõrvarite” juutliku kalendri järgi, teeksid seda. Nii oleks vabanatud üsnagi juhuslikust arvutusviisist, sest juudi kuukalender polnud fikseeritud ja paasa sõltus loodusest, sattudes kord veebruarisse, märtsisse või aprilli. Roomlaste päikeseaasta ja pööripäevad püsisid paigal ning kristlastel ei olnud kohane kirikuaasta keskseima püha veetmise juhiseid saada juutidelt.

Võitsid Rooma ja läänekiriku seisukohad. Kristlikku paasapüha tuli edaspidi tähistada alati esimesele kevadisele pööripäevale (21. märts) järgneval esimesel täiskuu pühapäeval (ajavahemikus 22. märts kuni 25. aprill). Reegel välistas kokkulangevuse juudiusu paasaga, mis pidi alati toimuma enne kristlikku, sest ka juutide Tanah ehk kristlaste vana testament eelneb piiblis uuele testamendile.

Probleem polnud 60-aastat hiljemgi kadunud. „Antiookia kuldsuuk” kutsutud kirikuisa Johannes Krysostomos pidas 386. aasta sügisel oma kuulsad jutlused, mis olid adresseeritud kristlastele, kes kaldusid oma usutavades judaiseeruma, järgisid juutlikku paasakalendrit ja kaldusid Jeesuse inimlikkust toonitades ariiaanlusesse.

Ka kristlaste sabbat ei olnud enne 321. aastat töövaba puhkepäev. Jumalateenistused toimusid varastel hommikutundidel enne tööle minemist. Ülestõusmisele viitavalt ei palvetatud neil teenistustel mitte põlvitades, vaid seistes. Constantinuse 321. aasta ediktiga sai pühapäevast “auväärse päikese päevana” puhkepäev, kuid põllutööd see keeld ei puudutanud enne, kui alles keiser Leo I ajal 469. aastal, ning määrust korrati Orleansi sinodil (538). Siit alates hakkas kristlaste sabbat oma keeldude rangusega sarnanema juutlikule ja pühapäeva rikkumise eest olid ette nähtud riiklikud karistused.

Neljanda sajandi esimeseks pooleks oli situatsioon, seda eriti Roomas, kristlike pühde osas muutunud, kui piiskop Julius I ajal (337–352) hakati seal 345. aastal pidama Jeesuse sünnipüha 6. jaanuari asemel 25. detsembril. Esimene kirjalik märge selle kohta on 354. aasta Rooma kalendrist. Rooma linna kodukoguduse presbüter Hippolytos oli seda kuupäeva tegelikult märkinud juba 202. aastal ja kristlik ajaloolane Julianus Africanus 221. aastal avaldatud kalendris.

Pole tõendeid Jeesuse kui Maailmavalguse sünnipüha veetmise varasemast ajast, vaid tava sündiski tõenäoliselt kolmandal sajandil, tõenäoliselt juutliku lõikuspüha, nelipüha kui püha vaimu väljavalamise ja selle viljana maailma sündinud kristliku kiriku sünnipüha tähistamise järel, Põhja-Aafrika donatistide kirikus ja Rooma kogudustes. Varaseimad säilinud jõuluhümnid on pärit Edessa „püha vaimu lüüraks” kutsutud Efraim Süürlaselt. Konstantinoopolis ja Antiookias kinnistati 25. detsember Kristuse sünnipühaks 381. aastal.

Kristlaste püha tõrjus pikapeale välja 17. detsembril peetud saturnaaliapäeva ja 25. detsembril 274. aastast peetud Rooma riigijumala *Sol Invictuse* püha, mille tähistamisest on

rohkem teateid küll alles 4. sajandist. Aastatest 250–300 pärit Rooma seinamosaiikidel kujutatakse Jeesus Kristust tuunikasse rõivastatult *Sol Invictuse* vankritega sõitva Päikesejumalana. Jõulude ajal kuulutasid „valguse lapsed ja päeva lapsed“ (1Ts 5:5): "Valgus on tulnud maailma, valgus paistab pimeduses, uskuge valgusesse!" (Jh 3:19; 1:5; 12:36). Sündis visioon jumaliku valguse tungimisest materia pimedusse ja loodi laialdaselt, eriti armees levinud pärsialiku valgusejumala Mithra kultuse kontekstis tõlgendus Kristusest kui ebajumalate teenimise, filosoofia pimeduse ja surma üle võidu saavutanud õndsuse päikesest.

Kuid kalendriliste aegade, ka kirikuaasta alguse osas oldi pikalt erimeelt. Idakristlikes kirikutes ja ortodokses kristlaskonnas jätkati Jeesuse sünni, tema ristimise tähistamist 6. jaanuaril. Idakiriku kirikuaasta algas bütsantslikku pärandit järgides septembrist ja jagunes ideestatult neljaks: sügisperiood – valmistumine Lunastaja vastuvõtuks; talveperiood – uue liidu sünni aeg; kevadperiood – lunastuse täideviimise aeg; suveperiood – maailma evangeeliumiga äravõitmise aeg.

Läänekiriku kirikuaasta jagunes kaheks: esimesse *Christus pro nobis* (Kristus meie eest) poolde kuulusid kõik kirikuaasta neli püha Jumal-poja sündimine, ülestõusmine, taevaminemine ja püha vaimu väljavalamine e nelipüha. Ülejäänud aasta poolt nimetati *Christus in nobis* (Kristus meis). Kolmainsuse isikutest hakkas pojal olema kirikuaastas kolm püha ja pühal vaimul üks, kuid isal mitte ühtegi. Ka kõik Neitsi Maarjaga seotud marioloogilised pühad olid integreeritud kristoloogiaga ja seotud pojaga.

Antiikaja lõpul olid kirikus tuntud sambapühakud. Näiteks Püha Siimon (srn 459) elas 30 aastat ligi 15-meetrise samba tipus. Kuidas seletada sellist sambapühakute nähtust?

Kristliku asketismi karmimad äärmusnähtused olid laiemalt levinud Egiptuses, Süürias ja Armeenias ning tänapäevases Ida-Türgis ja Põhja-Iraanis. Stüliidid (*estonaya*) ehk sambapühakud piirasid radikaalsel viisil oma liikumisvabadust, valides elukohtadeks väikeste platvormidega sammaste tipud. Antiookia stüliit Simeon Stylites (u 386–459) (tema auks rajati 5. sajandil ainulaadne Symeon Stylites'i nelja sammabasiilikaga kloostrikirik) olevat temast kirjutatud elulugude järgi läinud juba kuue aastasena kloostrisse, elanud ühe versiooni kohaselt kaks aastat rinnuni maasse kaevatud augus ja teise versiooni kohaselt saanud esimese samba juba seitsmeselt, kuid seejärel otsustanud oma elu viimased 30 aastat elada ligi 18-meetri kõrguse kivisamba otsas, mille kerge konstruktsiooniga piire takistas tema alla kukkumist.

Kristluse ajaloost teatakse nimeliselt vähemalt 150 stüliiti ja nende hulgast miasfüsiitliku kristoloogiaga Süüria kirikule valitud üheksa piiskoppi. Sambapühakluse kõrgajaks jäi 6. sajand, kui see mitmemeetriste sammaste otsas elavate askeetide (mitmed said surma välgulöögi, varingute ja allakukkumiste tagajärjel) äärmuslik vorm levis Süüriast Jeruusalemma piirkonda, Egiptusesse, Georgiasse ja Liibanoni.

Süürias levinud gnostilisest manilusest mõjutusi saanud askeedid, kes kutsusid endid Kristuse pärast tobudeks, arutuiks (1Kr 4:10), elasid kui looduslapsed kasimatult alasti toitudes taimedest, marjadest ja puuviljadest. Teati ju, et nasiir ja kõrbeaskeet Ristija Johannes ei söönud liha, vaid rohutirtse ja metsmett (Mt 3:4).

Kõikide aegade kuulsaim tobu oli 6. sajandil elanud Püha Simeon Tobu. Tobukeste kurioosne liikumine häabus, aga tärkas uuesti ellu ka hiljem Venemaal. Taolised üksiklaseelu ja kogukondadena koos elavad, nii dramaatiline kui nende maailmast eraldumine ka ei olnud –

mõned neist lasid ennast teatud ajaks koguni sisse müürida – ei suutnud siiski mõjutada ega suunata kristluse arengut. Kristlus ei kujunenud vastupidiselt esimestel sajanditel esinenud ootustele vegetaarseks religiooniks. Tugev juutlik aluspõhi ei lasknud sel sündida ja neljandal sajandil toimunud pöörde tõttu ei olnud see ka enam võimalik.

Palju suurem mõju kristluse arengule oli kloostritel.

VI sajandil munk Dionysius Exiguus (srn 544) püüdis välja arvutada Kristuse õiget sünniaastat, millest lähtub ka meie praegune ajaarvamine, aga ta vist tegi arvutusvea. Mis aastal Jeesus tegelikult sündis? Millised erinevaid arvamusi siin on?

Mitte vist, vaid kindlasti, sest tõepoolest arvutas Dionysius Exiguus (u 470–u 550) 525. aastal oletatava Jeesuse sünniaja valesti. Ja rääkida saab ainult tõenäosuslikust sündimise ajast nii nagu ka tõenäosuslikust avalikust tegevus- ja surmaajast. Niisiis tõenäoliselt sündis Jeesus Rooma senati poolt jumalaks tõstetud Caesari kasupoja Octavianuse, ehk keiser Augustuse – kutsuti jumala pojaks ja jumal jumalast – autiitlitega – valitsusajal, kui Süüria maavalitsejaks oli Publius Quirinius (Küreenius). Seega umbes aastatel 7–4 eKr. Nimi, mis varakristlikus evangeeliumikirjanduses ingli poolt unenäos anti (Matteuse järgi teatas ingel nimest Joosepile unes ja Luuka järgi Maarjale) oli eriti eksiilijärgses juutkonnas laialt levinud arameakeelne mehenimi Ješua' või heebreapäraselt Jehošua', mis tõlkes on “Jhvh (Jahve) on abi”.

Luuka evangeeliumi kohaselt alustas Jeesus oma tegevust keiser Tiberiuse 15. valitsusaastal (27. aasta oktoober–28. aasta 30. september) ja hukati tõenäoliselt Judea prefekti Pontius Pilatuse 5. valitsusaastal (30. aasta). See on lähedane astronoomiliste andmete ja kristliku kaanoni niinimetatud sünoptiliste, sisult sarnase ülesehituse ja ainestikuga, evangeeliumidega (Mk, Mt, Lk), millele järgi Jeesus tegutses umbes aasta või poolteist ja hukati tõenäoliselt 785. aastal pärast Rooma linna rajamist (*ab Urbe condita*), juutliku paasakalendri kohaselt 15. nisanil, pärast paasasöömaaega (14. nisanil hilisõhtul või öösel) hapnemata leibade püha algul.

Millised nägid välja kirikud keiser Constantinus Suure ajal ning hiljem varakeskajal?

Korrapäraste jumalateenistuste pidamiseks alustas Constantinus laialdast kirikute ehitamist. Algkristlased olid kogunenud kodusünagoogide eeskujul kodukirikutes. Ühes linnas võis neid olla mitu, sest kogudused jagunesid oma suuruse (15–30 inimest), keele ja üksteisega vatanduvate õpetuste järgi. Antiookias oli teadaolevalt kaks üksteisega vastuolus – erimeelsused toora ja ümberlõikamise küsimustes (kas ümberlõigatud juudikristlane tohtis koos süüa mitte ümberlõigatud paganakristlasega?) – olevat kodukirikut, kelle suhtes ei osanud ka apostel Peetrus kindlat hoiakut võtta (Gl 2:11–14).

Paljud kodukirikud olid Maximinus Thrax'i (valitses 235–238) ja Diocletianuse ajal hävitatud, või jäänud kasvava liikmeskonna tõttu väikeseks. Ühes linnas olnud kodukoguduste mõjukust arvestati paljuski selle järgi, mitu liiget kogudusel oli. Eufrati äärest väljakaevatud Dura-Europose kodukirik aastatest 232–236 võis 65 ruutmeetrisel ruumis maksimaalselt mahutada umbes 70 inimest.

Neljanda sajandi alguses võis Roomas olla endiselt umbes 25 kodukirikut. Nende osatähtsust jumalateenistuste läbiviimisel vähendati nii, et püüti järjest enam luua kogu linna

jaoks ühte arhi- e ülempresbüterile alluvat kogudusekirikut (*parochia*) kus hakati läbi viima ristimisi.

Laodikea sinodil keelati armulaua jagamine kodudes. Otsus kiirendas kodukirikute kadumist ja nende asendumist titulus-kirikutega, mis tegutsesid analoogselt parohiaalsete territoriaalkirikutega. Paavst Symmachuse (ametis 498–514) 499. aastast pärit loetelu sisaldas 18 titulust ja 6. sajandi lõpust on teada 24 titulust.

Kirikute ehitusi finantseeriti riigivaradega, kuid mitmel juhul oli ka keiser ise ehituse initsiaator. Nii andis Constantinus 326. aastal Helios Apolloni kultusekoha Nero tsirkuses kristlastele uue Püha Peetruse basiilika püstitamiseks. Constantinus organiseeris ka San Giovanni in Laterano, San Paolo fuori le Mura, San Lorenzo ja Sant' Agnese kirikute ehitamist.

Keisri eesmärk oli luua kiriklik monumentaalarhitektuur (basiilika), mis võidaks Rooma jumalatele püstitatud templid nende hiilguses. Kirikuhoonete püstitamisel kasutati ehitusmaterjalina sagedasti lammutatud templite osi ja need ehitati üldjuhul lammutatud templite kohale. Rooma San Clemente esimene kirik ehitati lammutatud Mithra templi peale. Nikaia basiilika Apolloni templi peale.

Üks tähelepanuväärsematest monumentaalkirikutest, Santa Sabina kirik, valmis Roomas aga järgmisel sajandil (422–432). Palestiina vanadest basiilikatest on säilinud Constantinus Suure ema Helena palvel Petlemma ehitatud Sünnikirik, mis algselt valmis 333. aastal ja pärast selle hävimist ehitati 7. sajandil uuesti.

Ehitised on võimu sümbolid ja seda mõistis ka Constantinus, nii nagu mitmeid sajandeid hiljem väga ettevõtlikult ka paavst Nicolaus V (ametis 1447–1455)

Millal ja kes panid alused kristlikule idamunklusele ja läänemunklusele? Millega põhjendati kloostrite vajadust?

Esimesed kloostrid rajati Egiptusesse juba neljanda sajandi alguses. Kloostrikogukondades elavaid hakati nimetama koinobiitideks (*coenobium*). Elu kasinuse, laste sigitamisest ja sünnitamisest, ning varandusest loobumise ja vaesuse kõrvale tekkis kuulekus kui voores, mida tuli üles näidata vastavalt kloostri reeglistikule, abtile või abtissile.

Esimese teadaoleva kloostrireeglistiku koostas endine sõdur Pachomius (292–348) ajavahemikul 320–325. Need Ülem-Egiptuses paiknenud kloostrid meenutasid algselt pigem sõjaväelaagrit, kus päevakava jagunes erapalvuste, jumalateenistuste, töö ja söögikordade vahel. Pachomiuse surma-aastal (348) elas ligi 400 kloostriis juba umbes 5000 munku. Suuremates kloostrites, nagu näiteks Telanissoses, on võinud elada maksimaalselt 500 munku. Kuid valdav osa kloostrid olid pigem väikesed.

Kloostri institutsiooni idaharule andis Väike-Aasias oma lõpliku kuju kreekakirikuisa Basileios Suur, kes oli oma reisidel tutvunud Egiptuse ja Süüria kloostritega. Basileiose hinnangul ei vastanud süüria munkluses levinud küüniline maailmast põgenemise tee evangeelsele ideaalile, mis nõuab kristliku ligimesearmastuse käsu täitmist. Askeesi eesmärgiks ei pidanud olema ihu ja suguelundite kahjustav suretamine. Laiduväärne oli üksnes lihalik tahe.

Ta nõudis juba eluaegset kloostritöötust, mis anti novitsiaadi e katseaja lõppedes. Eesmärgiks oli ära hoida juhused, kus mingi emotsiooni vaimustusel püüti kloostrisse astuda. Basileiose rajatud kloostrites hakati tegelema teoloogiliste käsikirjade uurimise ja

kopeerimisega. Mungaseisuse valik oli järgnevatel sajanditel üha enam valik hariduse ja kultuuri kasuks. Kloostreid valides sai sagedasti põhimureks, et seal leiduks võimalikult palju häid käsikirju.

Alates 4. sajandist hakati teadlikult hoolitsema selle eest, et vähemalt osa kiriklikule tööle ennast ettevalmistavad õpiksid lugema ja kirjutama. Pachomius soovis, et kõik mungad õpiksid lugema ja tema kloostrireeglistik nägi ette igapäevaseid lugemishetki. Benediktiinid see-eest elasid palvetades ja tööd tehes usus, lootuses ja armastuses ilma raamatuteta.

Meeste jaoks oli klooster alternatiiviks armeeteenistusele ja ühtlasi viis vältida piiskopiametisse hüüdmist, et sel teel hierarhilisest kirikupoliitikast distantseerununa garanteerida lootus vaimsemale elule ja haridusele. Nii näiteks toimus Pontose Evagrius (u 345–399) kellest Aleksandria piiskop Theophilus üritas teha piiskoppi.

Naiste jaoks oli kloostriks minek seotud neitsilikkuse säilitamisega, omamoodi protest sundabiellumise ja laste sünnitamise vastu. Perekonnad andsid meelsasti ühe oma tütardest ära kloostriks, et garanteerida oma perekonnale püsiv eestpalvetaja. Tavapäraseks muutus praktika, et endised abikaasad otsustasid pärast laste kodust lahkumist kooselu lõpetada ja minna eri kloostritesse.

Kloostrielu, mis pidi justkui päästma seksuaalelust ja laste sündimisest, lõi eeldused homoerootiliseks sõpruseks. Aleksandria Klemens kuulutas selle ühemõtteliselt loomuvastaseks, kuna suhetest puudus hierarhia. Kloostrite algaegadel Süürias ja Mesopotaamias eksisteerinud meeste ja naiste ühised kaksikkloostrid tekitasid ülemäära palju pingeid ja tõi lõpuks kaasa nende keelustamise keiser Justinianuse konstitutsiooniga 529. aastal. Nestoriaanide juures keelustati kaksikkloostrid katoolikos Isojahbi ajal 585. aastal.

Suurem osa Basileiose reeglite järgi rajatud kloostritest ei paiknenud enam kõrbes, vaid antiikkultuuri keskuste läheduses, selleks et need siduda piiskoppidele alluvate linnakogudustega. Chalkedoni kirikukogu (451) otsusega ja keiser Justinianuse hilisema seadusandlusega asetati kloostrid, nende abtide ja abtisside ametissekinnitamine, piiskoppide jurisdiktsiooni alla.

Sugugi vähemtähtis polnud õpetuslik aspekt, sest teada oli, et kloostritesse kogunenud askeetid hoidsid vennalikkude ühendust askeetidega, kelle vaated ei olnud ortodoksia suhtes korrektsed. Kirikut riivas askeetide hingehoidlik töö, mis võttis vorme, kus kristlased ei ilmunud pühapäeviti kirikusse, vaid viibisid kloostrites, pihtisid ja otsisid juhendamist askeetidelt.

Edaspidi hakati piiskoppe valida idakirikus askeetide hulgast. 8. sajandist alates valitud patriarhid pärinesid enamuses kloostritest. Läänekirikus hakati kloostritega arvestama 5. sajandi alguses, ajal kui palverändur Johannes Cassianus tõi kõrbeisade vaimsuse Marseille lähedale umbes 415. aasta paiku rajatud kloostritesse ja juurutas oma põhimõtteid teoste *Collationes patrum* ja *De institutis coenobiorum* vahendusel, mida tuli kloostrites regulaarselt lugeda.

Läänes kujunesid tüüpiliseks kloostriolised ühiselureeglistikuga vennaskonnad: Flavius Cassiodoruse (u 485–u 585) rajatud Vivariumi klooster, kus palvetamise kõrval tegeleti ka antiikkäsikirjade kogumise, tõlkimise ja kopeerimisega ning mille üheks tulemuseks oli Cassiodoruse koostatud *Institutiones divinarum et saecularum litterarum* (Sissejuhatus taevasesse ja maisesse kirjandusse).

Nursia Benedictus (u 480–u 547) rajas 529. aastal Beneventi hertsogiriigi piiridesse jäänud benediktiini munkluse keskuse Monte Cassino ja koostas 540. aastal kloostrireeglistiku, mis kandis välistes teostumisvormides selgeid kultuurilise konteksti jälgi. Benediktiini klooster oli sama iseseisev majandusorganisatsioon nagu rooma latifundium, ka abt valitses kloostrit sarnaselt rooma maaomanikule.

Kuni 16. sajandi läänekiriku reformatsioonini lähtusid peaaegu kõik kiriku uuendamist taotlevad reformiliikumised kloostritest. Kloostriliikumine oli protest riigikiriku leebema elulaadi ja lõtvade vaadete vastu. Oma radikaalsuse ja otsusekindluse tõttu hakati munki nimetama Kristuse sõduriteks (*militēs Christi*).

Nii kujunes aja jooksul välja seisukoht kahesugustest kristlastest: askeedid, kes olid täielikult pühendunud vaimulikule ja ilmikud, kes sõlmisid abielusid ja elatasid oma perekondi ilmaliku tööga. Kiriku poolt kanoniseeritud pühakute hulgas ei ole peaaegu ühtegi perekonnaelu elanud inimest, nad kas olid abielutud, mahajäetud või lesed. Isegi püha perekond – Joosep, Maarja ja Jeesus-laps, paistab ainukeseks pühakuks kuulutatud perekonnana pigem väga tänapäevasena, kus keegi ei ole kellelegi päris sugulane.

Kirikuriik ehk Paavstiriik tekkis 756. aastal paavst paavst Stephanus II ja Frangi kuninga Pippin Lühikese ajal. Mis olid Kirikuriigi ehk Paavstiriigi tekkimise põhjused ja selle teoloogilised põhjendused?

Frangi riigi alluvuses olevat paavstide Kirikuriiki, mille oli frankide kuningas Pippin Lühike 756. aastal Itaalias langobarde lüües paavstile loonud, vastuteeneks, et paavst oli kaks aastat varem abipaluvana isiklikult kohale tulnud, Pippinit ja tema poegi õliga võidnud ja abipaluvana kuninga ette maha kummardunud. Nii oli sündinud frankide kuningakoja kaitse all seisev Bütsantsist sõltumatu Kirikuriik, millesse kuulusid Rooma linna ümbruskond, endine Ravenna eksarhaat ja Pentapolis.

Pseudo-Isidoruse dekretaaliasse, mille koostas 850. aastal grupp vaimulikke Reimsi peapiiskop Hinkmari (845–882) juhtimisel. Kirikuõiguse käsiraamatusse oli koondatud kirikukogude otsuseid, paavstitooli määrusi ja frangikuningate kiriklikku seadusandlust, aga ka ohtralt mitmesugust võltsdokumentatsiooni apostlite ajast, millest kurikuulsam oli niinimetatud apostel Peetruse testament. Väidetavalt loovutas apostel Jeesuselt saadud võtmetemelevalla Rooma piiskopile ja piiskop Clemens I teavitanud sellest Jeruusalemma kogudusele saadetud kirjaga Jaakobus Nooremat. Käsiraamatu koostajate eesmärgiks oli anda kurialistlikule kirikukäsitlusele ja vaimulikkonna (*sacerdotium*) vabadusele ajalooliste argumentidega põhjendatud õigsus.

Pseudo-Isidoruse dekretaaliade tähtsus ja mõju oli suur. Olles algselt mõeldud frangikiriku piiskoppide kuningast sõltumatusse õigustamiseks, õnnestus nende abil ära hoida Kirikuriigi lagunemine Läänes. Dekretaaliad võeti hiljem kanoonilisse õigusesse ja enamus uskus nende võltsdokumentide ehtsusesse. Pärast püha Saksa-Rooma keisririigi sündi 962. aastal avaldas keisriks kroonitud Otto I Suur privileegi (*Privilegium Ottonianum*), mille alusel pidi keiser või tema saadik andma paavstiks valitud isikule vastava kinnituse. Uus paavst pidi andma keisrile truudusvande ja tunnustama keisri ülemvõimu Kirikuriigi territooriumil. Keiser kohustus tagama Kirikuriigi terviklikkuse.

Toledo 589. aasta kolmandal kirikukogul kasutusele võtta *filioque* lisa, mis politiseerus 8. sajandil, sest juba 767. aastal oli Pippin Väike sellele lisale apelleerides nõudnud endale Itaalia bütsantslikke territooriumeid.

Miks kroonis paavst Leo III keisriks Karl Suure?

Karl Suure (Carolus Magnus, 742–814) võimuletulekul 768. aastal olid tal olemas kõik eeldused frankide riigi muutmiseks Bütsantsi kõrval teiseks suurriigiks. Karlist sai keskaja suurim riigipiiride laiendaja, kes lõi universaalse kuningriigi: frankidega liideti kõik saksa germaani hõimud ja Itaalia langobardid.

Karli poliitika eesmärgiks oli liita rahvad ja nende pärand üheks tervikuks. Ta arendas välja läänstruktuurid ja lõi laiaulatusliku seadusandluse, mille abil õnnestus luua tugev kuningavõimu instants, eesmärgiga teenida üksikute ühiskonnarühmade majanduslike ja sotsiaalsete huvide ees peamist – tervikut. Kuningaideaali eeskujuna leidis ta kirikuisa Augustinuse teosest *De civitate Dei*. Karl pidas ennast kristliku maailma Jumala-rahva juhiks (*rector populi Christiani*) ja oma poliitiliseks programmiks frankide riigi põhjal uuendatud kristliku impeeriumi loomist, millest oleks saanud taevase Jumala-riigi maapealne koopia. Taoline käsitlus kuningavõimu jumalikust ülesandest ja vastutusest andis Lääne-Euroopa poliitilises mõtlemises tooni 11. sajandini.

Karl Suure teokraatlik ühiskonnamudel liitis ühte frankide riigi ja nende rahvuslike kontsiilide ja sinoditega rahvakiriku (*populus christianus*) huvid. Karl pidas ennast Bütsantsi keisriga samaväärseks. Frangi kuningriiki peeti Rooma impeeriumi õiguslikuks jätkajaks. Nii nähti asju ka Roomas, mis aitas viia lõpuks Karli keisriks kroonimiseni Peetruse kirikus 800. aasta jõulude ajal. Sellele eelnesid sündmused, mis olid ajendatud Leo III (ametis 795–816) despootlikust juhtimisstiilist, mis oli sünnitanud tema vastase salaliidu, ning mille liikmed üritasid ühe usulise protsessiooni ajal tal silmad sisse torgata ja keele ära lõigata.

Leo oli sunnitud põgenema Prantsusmaale, et paluda kaitset Karlilt, sest juba pikka aega oli Rooma kirik kannatanud selle all, et Bütsantsi keiser ei suutnud tagada paavsti turvalisust. Leo saabus 799. aasta kevadel Karli juurde Paderborni ja lepiti kokku, et Karl kroonitakse keisriks. Karli tunnustati edaspidi kui Bütsantsi keisri asendust, ja just seetõttu kuulusid talle kõik Bütsantsi keisri õigused ja kohustused.

Karli armeest sai paavstitooli käepikendus. Karlist sai kogu läänekristluse poliitiline juht, *pontifex*, sillaehitaja katoliikluse ja germaanluse vahel. Trooni ja altari ühtsus oli vajalik, et anda dünastiale sakraalne tagapõhi vastukaaluks germaani verepühaduse müüdile. Karli isiku näol teostus ka Euroopas keisrikirik, mida oli juba kaua nähtud Bütsantsi kontekstis.

Leo III tagamõte oli Karli kroonimisega demonstreerida, et paavstitool ei olnud keisrile alluv. Õiguse kanda tiitlit *imperator et augustus* andis keisrile paavst. Keisrikskroonimisega lahutas Leo III Rooma kiriku Bütsantsist, tugevdas paavstide primaaditaotlust ja universaalmonarhistlikke nõudmisi. Samm süvendas ida ja lääne kiriku vastuolusid. Bütsantsi kirik ei kuuletunud kummalegi, ei keisrile ega paavstile.

Mis oli iseloomulik keldi kirikule, mis oli eeskätt levinud Iirimaal?

Kristlasi oli Britannias juba 3. sajandi alguses, keda mainisid ka oma kirjades kirikuisad Tertullianus, Origenes ja Caesarea Eusebios. Suhteliselt tugeva kristliku kogukonna olemasolu seal kinnitas, et varastel kirikukogudel osales rohkesti Britannia piiskoppe ning oldi loodud Londoni, Lincolni ja Yorki piiskopkonnad. Kontaktidest hoolimata eristus kirik Britannias siiski väga tugevalt mandri-euroopa kirikust. Hilisemad germaanlaste, anglosakside ja jüütide Britannia-vallutused kasvatasid ja süvendasid seda eristatust veelgi.

Kristlased leidsid germaani hõimude sissetungi eest varjupaiga keltide juurest Cornwallist ja Walesist. Nii kerkis varabritannialiku kiriku kõrvale ka tugev iirlaste kirik oma tuntuima kaitsepühaku Püha Patriciusega (390–461?), kes (Patricius Magonus Sucatus) sündis jõukas rooma-briti perekonnas. Kuueteistkümnendaastasena rööviti ta oma vanematelt ja viidi Irimaale orjaks. Pärast kuus aastat kestnud vangistust ta ristiti.

Legendide kohaselt sai ta koju tagasi pöördudes varsti unes ingel Victoriusest käsu Irimaale evangeeliumi kuulutamiseks tagasi pöörduda. Läks kõigepealt Galliase, kus õppis Auxerreis ligi kaksikümmend aastat kristlust ja pöördus kiriku toetusel 432. aastal tagasi Irimaale ja tegutses surmani iirlaste teise piiskopina.

Gallia allikate järgi nimetas paavst Coelestinus (422–432) 431. aastal Irimaa esimeseks piiskopiks Palladiuse, kes ilmselt kohe pärast Irimaale saabumist suri. On peetud tõsemaks, et Patric saabus Irimaale alles 457. või koguni 462. aastal, ning Irimaa kristianiseerimine teostus lõplikult alles 6. sajandi lõpul.

Iiri-keltlik kloostrikirik ja kristlus olid rajatud 4. sajandi Britannia kristlusele. Seetõttu peeti seal kinni mandri-euroopas juba loobunud endisest liturgiavormist ning kaua aega kestsid vaidlused Roomaga selle üle, millal oleks olnud õige aeg tähistada paasa- ehk ülestõusmispühi. Formaalne kokkulepe saavutati Whitby sinodil (622). Ka kiriklik hierarhiateooria kiriklikest ametitest ei ulatunud Britanniani ega Irimaale, mistõttu olulisim ei olnud iiri-keltide hulgas mitte piiskopiamet, vaid kloostristruktuur, sest puudusid linnad ja kirikliku elu kandjõuks kujunesid hiigelsuured keskaegsete väikelinnade mõõtu kloostrid.

Iiri-keltlikes kloostrikirikutes õitses vaimulik elu oma praktilise ligimeseaitamise ja misjoniga. Muuhulgas oli iiri munkade seas au sees äärmuslik askees. Abivahendiks ihadega võitlemises olid detailsed eksimustest ja karistustest koostatud meelearanduskäsiraamatud, nagu näiteks Bede Venerablise *De minutis peccatis* (Väikestest pattudest).

Askeetliku elu kõrval õitses iiri-keldi kloostrites kõrgetasemeline ladina- ja kreekakeelne hariduselu. Kasutati ladina ja kreeka tähti ning iiri keelt peeti heebrea, ladina ja kreeka keele kõrval samaväärselt pühaks. Suurepäraseid tulemusi saavutasid iiri-keldi mungad kalligraafilis-lineaarses miniatuurmaal, millest kuulsamad on kolm hästi säilinud evangeeliumi käsikirja: *Book of Durrow* ja *Book of Kells* ning Lindisfarnei evangeliaar. Uuendustena võeti ladinakeelsete tekstide puhul kasutusele sõnade vahed, näiteks 692. aastast pärit käsikirjas *Book of Mulling*. Uue tekstilõigu tähistamiseks võeti kasutusele suur algustäht (*littera notabilior*).

Iiri-keldi kloostrikirik oli idakiriku kloostritelt omandanud käsitluse, et kodukohast ja oma kloostrist lahkumine kõrvalisse maanurka elama asumine oli kõrgeim väljendus askeetlikust elust ja meelearandusest. Mungad läksid suurte hulkadena sellele teele, mida nimetati askeetlikuks kodutuseks ja rändamiseks Kristuse eest (*peregrinatio pro Christo*). Misjon saavutas oma kõrgpunkti seitsmendal sajandil ja oli suundunud Šoti läänerannikule

Iona (Hin) saarele, Orkney saartele, Sjätlani saartele, Norrasse, Islandile ja mandri-euroopasse. Ka nendele uutele aladele rajati oma kloosterkirikute võrgustik.

Irimaa poliitiliselt mõjuvõimsama suguvõsa Cenél Conailli liige Columba (Colum; Columcille) (u 521–597) tegi edukat kristlikku misjonitööd Šotimaa piktide keskel ja rajas 563. aastal kuulsa Iona kloostri, millest kujunes tähelepanuväärne kristliku kultuuri keskus.

Columban (Columbanus) (u 543–615) maabus 590. aastal koos 12 iiri mungaga frankide rannikul Burgundias, et levitada seal askeetlikult karmi kristlust. Luxeuilist kujunes frangi kiriku vaimne keskus. Tooreste tavadega frangiaadelkonnale õpetati kristluse eetilisi aluseid ja juurutati erapihti. Columbanus kritiseeris armutult frankide madala vaimsusega kirikut. Tegevus, mis viis teda konflikti roomameelsete kohalike piiskoppidega, eriti pärast seda, kui tal õnnestus kasvatada kloostrite autonoomsust.

612. aastal õnnestus tal rajada Roomast ainult mõnesaja kilomeetri kaugusele langobardide Apenniinidele (Bobbiosse) klooster. Tema misjon ulatus paganlikele Baieri ja Würzburgi aladele. Iiri munkade misjonit mandri-euroopas tuletavad tänagi meelde kohanimed Sankt Gallen (Šveitsis) ja Mezzano Scotti (Itaalias).

Enne iirlaste tulekut Galliasse oli seal olnud umbes 220 kloostrit, sada aastat hiljem oli neid juba umbes 550. Enamus uutest kloostritest rajati frankide tuumikalale Kesk- ja Põhja-Prantsusmaale. Iirlaste poolt juurutatud kloostrite autonoomia avas varsti, ilma et iirlased oleks seda soovinud, paavstidele võimaluse suurendada kloostrites oma mõjuvõimu ja allutada need paavstitoolile. Just nii toimiti 628. aastal mõjuvõimsate Bobbio ja Luxeuil kloostritega.

Iiri-keldi munkade vanad palved oma sügavuse, elu- ja looduslähedusega on tänaseni populaarsed. Teisiti kui õpetas kirikuisa Augustinus, et loodus ja Jumala arm on üksteisest kaugel, ei lahutanud keldid Jumalat ja loodust. Neis palvetes säilis paganlike druidide ja bardide iidne võlu.

Millal ja kes viisid läbi armeenlaste, grusiinide, frankide, germaanlaste, inglaste, bulgaarlaste, tšehhide, ungarlaste ja norralaste ristiusustamine?

Armeenia kristianiseerimise lugu saab alustada Etioopia kirikus tuntakse vanaetioopia geesikeelset hümmi armeenlanna Arsima (Hripsime) märterlusest, kes kuulutas pärimuse kohaselt usujulgelt Armeenia kuningale Tiridates III-le (298–330) Kristust.

Edessast lähtus misjon Armeeniasse. Suur-Armeenia Taroni provintsis oli mõjuandev süüria kristlus. Armeenia misjoneerijaks ja uue kiriku esimeseks katoolikuseks peetakse Grigor Valgustajat (u 240–332). Kuningas Tiridates (Trdat) III tunnistas 301. aastal kristluse riiklikuks religiooniks, niisiis juba enne Thessalonika edikti (380) oli kristoloogialt miافüsiitlik kristlus tunnustatud riigiusuks juba Armeenias (301) ja tegelikult ka Georgias (337). Pole teada mis kallutas valitsejaid seda tegema, võib arvata, et mitte teoreetiline kristoloogia ega mõni unenägu, või muu loodusnähtus, vaid valitsejaile sobiv Kristus-valitseja ideoloogia.

Armeenias algas pärast seda kristluse üle kahesaja viiekümne aastane organiseerimise periood. 406. aastal lõi munk ja hilisem preester Mesrob (Mesrop) (u 350–440) 38-tähelise armeenia tähestiku ja alustas õpilastega *Septuaginta* süüria keelest tõlkimist (valmis 435). Sajandi jooksul tõlgiti suurem osa kreeka- ja süüria keelsest kirjandusest, mille järel sai teoloogilist haridust hakata andma armeenia keeles.

Armeenia kirik tõrjus 554/555 aastate Dvini sinodil Chalkedoni kirikukogu (451) Kristuse kaheloomuse õpetuse ja võttis omaks miafüsitismi-idee, jäädes truuks Efesose kirikukogu (431) otsustele. Samal ajal võttis Armeenia kirik kasutusele ka oma ajaarvestuse, mis on Lääne omast 551 aastat taga.

Gruusia

Pärimuse järgi sai Georgia kirik alguse sõjavangina õukonda toodud Nino usutunnistamise ja kuninganna Nana kristlusesse pöördumisega, pärast mida sai kristlusest 337. aastal Georgia riigiusk.

Frangid

Frangid olid kõigist kristlikest lähimõjudest hoolimata püsinud 5. sajandi lõpuni paganatena. Olukord muutus, kui nende merovingisoost kuningas Chlodovech (Clovis, Chlodwig) laulatati 493. aastal burgundlasest katoliiklanna Chlothildegaga. Paganakuninga ja katoliiklasest printsessi abielu (*connubium*) oli varakeskaja misjoniajaloo üks strateegilisi nähtusi.

496. aasta jõulude ajal ristas Reimsi piiskop Remigius oma abilistega Chlodovechi ja kõik tema sõdurid, ning käskides legendi pajatuste kohaselt põletada kõik, mida oli varem kummardatud ja teenida seda, mida oli varem põletatud. Kuningas tegi seejärel palverännaku Toursi piiskop püha Martinuse (keskaja Prantsuse kuningate kaitsepühak!) hauale.

Germaanlaste uusariaanliku homioosliku kristoloogiaga kristlaskonna merre kerkis selle sündmusega frankide katoliiklik saareke ja Chlodovechiga liitunud Gallia katoliiklased pidasid teda siit alates oma kaitsjaks, millega kindlustas Chlodovech endale Rooma toetuse.

511. aastal kutsus ta Orangéisse kokku kirikukogu kus otsustati, et kirik järgib oma usus, liturgias ja struktuurides Rooma kiriku eeskujul. Merovingi-kuningatele anti õigus juhtida kirikuelu, muuhulgas kinnitada ametisse vaimulikke ja võtta vastu piiskoppide truudusevanne. Kirikul tuli riigile tasuta kasutatavate kirikumaaade eest, abistada ja nõustada kuningat valitsemisel ning vajaduse korral võidelda relv käes ka armees. Kirikust kujundati frankide riigikirik, mis suutis ilma välisabita saavutada formaalse võidu germaanipärase paganluse üle. Paavsti jurisdiktsioon Gallias oli sellega sisuliselt kaotatud. Nii polnud katoliikliku kristluse positsioonid Roomast vaadatuna veel sugugi turvatud.

Pärast Chlodovechi surma jätkasid tema neli poega frankide ekspansiooni. 517. aastal kristianiseeriti ja katoliseeriti eduka sõjakäigu tulemusel burgundlased. Frangid olid Roomale tõestanud, et nad suutsid katoliikliku pärandi teistele edasi anda. 538. aasta Orleans'i sinodil juleti juba kindlamalt rääkida frankide katoliiklikusest, sest riigi kirdeosad olid veel paganlikud. Galliast väljaetud läänegootide Toledo riigi liitumine katoliiklusega kinnitati lõplikult Hispaanias Toledo kolmandal kirikukogul (589). Kuningas Reccared I (586–601) ütles lahti arianlusest ja ühendas Lõuna-Prantsusmaa ja Hispaania kirikud Nikaiia-Konstantinoopoli usutunnistusega.

Sealt alates otsustati astuda otsustavaid samme, hävitada kõik arianlaste kirikud ja sundida veel ristimata paganaid sundristimisele. Juutide ja kristlaste abielud keelati. Neis sündinud lapsed tuli sundristida. Kuninga Sisebuti 613. aasta edikti mõjul tuli ristimisest keelduvatel valida pagendus või surm. Pariisi viiendal kirikukogul kehtestati 614/615. aastal

sundristimine kõigile juutidele, kes pidid ühel või teisel viisil osalema kristlasi puudutavas seadusloomes.

Toledo neljandal kirikukogul (633) keelati sunniviisiliselt ristitutel pöörduda tagasi paganlusse või judaismi. Sevilla Isidorus oli küll protesteerinud juutide sunniviisilise ristimise vastu, kuid kirikukogul jäi ta nõusse, soovimata olla takistuseks riiklikule poliitikale. Toledo kuuendal kirikukogul (638) otsustas kuningas Chintila koos piiskoppidega laiendada sundristimise nõuet kõikide juutide suhtes.

Pikkamööda likvideeriti nende meetmetega küll ariaanlik kristlus, kuid ristitud juutidega läks teisiti, nad säilitasid traditsiooni tugevusest ühel või teisel viisil oma usukombed.

Germaanlased

Esmateadmised kristlusest saadi idakiriku misjoni kaudu. Esimesed kokkupuuted toimusid Musta mere piirkonnas. Nikaia kirikukogul (325) oli esindatud ka gootide piiskop Theofilos ja Gothia piiskopkond püsis Krimmis 10. sajandini. Doonau ääres elavate gootide keskel levitasid kristlust Bütsantsist kaasaotatud sõjavangid.

Kreekakirikuisadest tegutses aktiivselt gootide kiriku heaks Basileios Suur. 4. sajandi keskel lääne- ehk visigootide kuningas Athanarichu († 381) valitsusajal tabas gooti kristlasi tagakiusamine. Pögeneti massiliselt Ida-Rooma Traakia provintsi (Türgi, Kreeka ja Bulgaaria). Konstantinoopoli patriarh Johannes Krysostomos pani 5. sajandi alguses aluse Konstantinoopoli gootide oma kirikule, kus peeti gootikeelseid jumalateenistusi.

Väike-Aasia ariaanlik kirik alustas 4. sajandil omapoolse misjoniga. Läänegootide ariaanlusele andis oma religioosse, liturgilise ja juriidilise pitseri Konstantinoopolis uusariaanliku³ teoloogilise hariduse omandanud Wulfila (Ulfila) (311–383). Nikomeedia Eusebios pühitses ta arvatavasti 340. aastal läänegootide piiskopiks. Kohatud vastupanu sundis Wulfila peagi tagasi pöörduma Illüüriasse.

Läänegootid kristianiseeriti 378. aastal, teiste germaani hõimude (vandaalid, sveevid, burgundid, langobardid) pöördumisest kristlusesse puuduvad täpsed andmed. Ligi sada aastat kestnud intensiivse misjoni tulemusel pöördusid germaani hõimud, välja arvatud frangid, läänegootide uusariaanliku homoiosliku kristoloogiaga kristlusesse.

Germaanlased omandasid kristluse vabatahtlikult alles siis, kui tajusid, et kristlaste Jumal võitis germaani jumalad oma eduteoloogilises meelevallas ja väes. Kuna oli tegemist hõimustruktuuridega, siis ei olnud kristlusesse pöördumised mitte isiklikud, vaid kollegiaalsed, sest küsimus otsustati hõimukuningate otsusega.

Wulfila loodud gootide kirikumudel, kus kuningast sai kiriku pea, levis kiiresti ja liideti hõimustruktuuridega. Germaanlaste hõimu- ehk maakirikutele oli iseloomulik iidne patronaadiõigus. Tegemist oli kirikutega, kus maaomanikel oli õigus lasta ehitada oma

³ Uusariaanlik teoloogia sündis pärast Nikaia kirikukogu (325), kus oli võitnud *homoousios* (sama olemus) õpetus. Uusariaanlikud teoloogid väitsid, et poeg oli oma olemuselt isast erinev (*anhomoios*) ja nende vaheline samasus oli ainult moraalne, mille aluseks oli poja sõnakuulelikkus isa vastu. Uusariaanlik *homoios* (poeg on isa sarnane). Poeg oli kõiges isa sarnane, aga kuna ta oli samaaegselt ka iseseisev isik, siis võidi nende vahelist suhet kirjeldada ainult terminiga *homoi-ousios* (olemuselt sarnane). Kunagi varem polnud kirik enne 4. sajandit ohverdanud nii palju aega ja energiat ühele ainsamale vokaalile. Suure hulga piiskoppide arvates tuli loobuda filosoofilistest spekulatsioonidest asjade kohta, mis olid inimlikest käsitlusvõimetest suuremad ning rahulduda poja ja isa vahelise suhte määratlemisel piiblis esineva sõnaga *homoios* (millegi, kellegi sarnane).

maavaldusele kirik, palgata vaimulik ja pidada kirikutulusid isiklikeks. Praktika tulenes germaanlaste paganlikust õiguskäsitlusest.

Wulfila edu gootide hulgas oleks seletatav pärimusega, mille kohaselt ta tõlkis tõenäoliselt 343. aastal *Septuaginta* gooti keelde, millega loodi keelelised eeldused gooti hõimude kristianiseerimisele. Uus ülemsaksa keel sisaldab Wulfila kasutusele võetud maskuliinseid mõisteid *Gott, Teufel, Engel, Kirche, Bischof, Busse, Schuld* ja *Glaube*. Gootikeelsest tõlkest on säilinud fragmente kuuenda sajandi *Codex Argenteus* (Höberaamat) hõbetindiga kirjutatud purpurkäsikirjast, mis leiti 1553. aastal Werdeni kloostrist ja mille Magnus Gabriel De la Gardie kinkis 1669. aastal Uppsala ülikooli raamatukogule.

Inglased

Kirikupoliitikuna pani Gregorius Suur majandusliku aluse tulevasele kirikuriigile ja suutis sõlmis langobardidega 592. aastal rahu ning tagada suurte lunamaksudega Rooma linnale kaitse, mistõttu kujunes paavstitoolist kõrgeim autoriteet Itaalias. Gregorius püüdis saavutada sõltumatust keisrist ja suunata aktiivsemalt Roomast juhivat misjonit germaanlaste aladele. Ta oli otsustanud Britannia katoliiklikule rooma kristlusele võita, keltide kristikku kultuuri sellega asendades. Ta oli tugevalt häiritud iiri munkade frankide misjoneerimisest ja kloostrite rajamisest. Kenti paganliku kuninga Ethelberti frangi kristlasest abikaasa, Bertha, andis talle selleks ajendi, paludes saata Britanniasse misjonäre.

596. aasta septembris saatis Gregorius prior Augustinuse ja nelikümmend munku teele ja nad saabusid päralt järgmisel aastal, ning juba jõulude ajal laskis Ethelbert end suure hulga alluvatega ristida. Paavsti plaanidega, mis oleks näinud ette uute peapiiskopkondade (London, York) ja mõlemate alluvusse kaheteistkümne piiskopkonna loomist, ta ennast kaasa tõmmata ei lasknud, sest nõustuda sellega, et kiriklikud keskused oleks loodud väljapoole Kenti võimuterrioriumit, kuningas ei saanud. Tema tahte järgi tuli kiriklik keskus luua kuningakoja juurde endisesse roomlaste kindlustatud asulasse Purovernumi (Cantwarabyrig, hilisem Canterbury). Just seal ja mitte kusagil mujal loodi peapiiskopiks nimetatud endise prior Augustinuse juhtimisel Rooma eeskujusid järgiv kiriklik struktuur, mis pääses maksvusele kogu Edela-Inglismaal. Põhja- ja Kesk-Inglismaal oli mõjuvõim iiri-keltliku kristluse ja selle keskuse Iona kloostri käes.

Usuliselt valitses Britannias segane "topeltusu" periood, kus üks altar võis olla Jeesusele Kristusele ohverdamiseks ja teine deemonitele. Ethelbert oleks võinud kristluse vastu võtta geograafiliselt talle palju lähemal olevate Gallia frankidelt. Tema abikaasa pihhiisakski oli sealt pärit piiskop, kuid see oleks tähendanud lähedasi poliitilisi suhteid merovingidest valitsejatega, kes hoidsid kirikut oma tugevas haardes. Palju turvalisem oli misjonäre kutsuda kaugest Roomast, ja säilitada ise kontroll misjoni üle. Ethelbertil õnnestus vältida poliitilise sõltuvusse sattumist geograafiliselt lähemal paiknevatest võimukeskustest, sest otsekontakt Roomaga oli omamoodi poliitilise sõltumatuse garantii.

Nii lõi Gregorius misjoni alustamisega Britannias eeldused Rooma mudelile vastava katoliikluse hilisemale vastuvõtmisele. Misjoni edukuse tagamiseks pidas paavst 601. aastal vajalikuks muuta senist strateegiat, õhutades anglosaksi piiskoppe kasutusele võtma endisi paganakultuse hiiekohti, rajamaks neisse kabeleid ja kirikuid. Gregorius andis loa vastristitutel praktiseerida oma varasemaid riitusi, kui oli näha, et neid oli võimalik kristianiseerida. Nii

jätkati näiteks kirikute juures varem viljakusjumalustele toodud ohvriloomade söömisrituaale ja taolise paindliku misjonistrateegia viljaks võib pidada, et paasapühi tähistav heebreakeelne “paša”, mis kandus üle ladina ja romaani keeltesse, asendati anglosakside juures kevadejumalanna Eostrest tuletatud sõnaga „easter“.

Gregoriuse misjonimeetodit jätkas Bonifacius IV (ametis 608–615), Rooma Pantheoni kristianiseerija. Kõikidesse endistesse templitesse toodi kristlike usumärtrite luid ja kogu see kompleks pühitseti 608. aastal Pühale Maarjale ja märtritele (*Santa Maria ad Martyres*).

Britannia jäi paavstide erilise tähelepanu alla. 7. sajandi keskel sündis iiri-keltlikus kloostrikirikus Wilfridi (633/634–709/710), hilisema Yorki piiskopi juhtimisel paavstile otsealluvast universaalkiriku ellukutsumisest sündinud ideeline liikumine, et liita Inglismaad Rooma kirikuga. Poliitilist tuge saadi katoliiklikult kuningannalt ja kuningas Oswytl. Iirlaste abil läks korda pöörata kristlusesse anglosakside viimane Sussexi paganlik kuningriik. Oswy kuulutas 664. aastal Whitby kirikukogul Rooma kiriklikud tavad kogu Inglismaa jaoks ainuõigeteks, soovides garanteerida endale sellega kindla sissepääsu taevariiki. Canterbury peapiiskop Theodoruse (ametis 669–690) ajal tugevnes Inglise kiriku roomapärasus veelgi ja munk Hadrianusel õnnestus selle mõjud integreerida anglosakside kloostrile.

Iiri-keldi mungad ja preestrid tõmbusid tagasi, lahkusid suurte hulkadena Inglismaalt ja siirdusid Iiri- ja Šotimaale. Keldi kristluse elujõud hakkas kaheksanda sajandi alguses hääbuma. Viikikingite ekspansioon pani punkti iiri-keldi kiriku kuldajale. Canterburyst kujunes välja Inglismaa tähtsamaid kultuurikeskusi. Bede Venerablis kirjutas Northumbrias asuvas Harrow' kloostris 731. aastal anglosakside kirikuajaloo. Tema töö läbiva programmi võti on lugejale osundada teoloogilisele ja ettehooldelisele juhtmõttele, mille sõnastas tegelikult juba Caesarea Eusebios, kes nägi samuti Rooma ajaloosündmustes Jumala varjatud kätt, mis lõi eeldused kristluse tekkeks ja levikuks. Bede esitab samal moel võimu üleminekut brittidelt anglosaksidele Jumala ettehooldava tegevusena, millega määrati britid, kes olid keeldunud kuulutamast evangeeliumi anglosaksidele, lüüa saama.

Sündis hulk kristlikke poeete. Caedmoni ja Cynewulfi luules lõi õitsele igipõline anglosaksne elukäsitus, milles olemasolu käsitleti võitlusena, kus Jumal oli kuningas ja Jeesus heeros, kes talle truudustvandanud apostlite ja märtritega allutas saatana ja vabastas orjastatud inimkonna. Cynewulfi luules esines jõulisi loodusmetafoore.

Bulgaarlased, ungarlased

Kuna islamimaailmaga piirnevatel Väike-Aasia aladel ei saavutatud khalkedoonliku ortodokse kristluse levitamisel enam märkimisväärseid tulemusi, siis suundus Bütsantsi misjon slaavlaste aladele kelle kristianiseerimisest oli oma võimupiiride laiendamiseks ka paavstivõim huvitatud.

Gregorius IV (ametis 827–844) nimetas 832. aastal Hamburgi peapiiskopi Ansgariuse oma paavstlikuks legaadiks Skandinaavias ja “slaavlaste maal”. Nii sattusid läänekristlased Määri ja Bulgaaria misjoneerimisel 9. sajandil esimest korda situatsiooni, kus neil tuli hakata konkureerima Konstantinoopolist juhitud idakiriku misjoniga, mille saavutused sattusid reaalsesse ohtu, kui bulgaarlased laiendasid Balkanil oma võimupiire 9. sajandil.

Khaan Kubrat oli lasknud ennast 613. aastal ristida, kuid suurem osa tema alamatest seda ei teinud, kuni khaan Boris I (Bogoris, 852–889) ajal saavutati läbimurre. Stabiilse riigivõimu loomisel oli khaan kristluse vältimatutes veendunud. Kristluse vastuvõtmisega

Bütsantsist oleks aga ilmselgelt muutunud poliitiliselt sõltuvaks, mistõttu hoiduti frangi misjonäride levitatava läänekiriku kristluse poole, et säilitada nii oma autonoomsus.

Kuid see plaan ei teostunud ja pärast sõjalist operatsiooni tuli Borisil lasta end 864. või 865. aastal ristida bütsantsi kiriku liikmeks. Ta viivitas bulgaarlaste alade avamist bütsantslikule kirikule. Kristluse toomine ei sujunud rahulikult. Vastupanu murdmiseks oli Boris sunnitud tapma viiskümmend kaks aadliperekonda.

Ludwig I Saksilase abiga sai hertsog Rostislavist (846–870) Määri esimene kristlik valitseja. Naabrite nõrkust ära kasutades õnnestus 9. sajandi keskel rajada Suur-Määri kuningriik (tänapäevaste Austria, Ungari, Tšehhi ja Slovakkia alad). Ka Rostislav oli stabiilse riigi loomisel frankide kristluse funktsionaalses rollis veendunud ja vürst Pribina lasknud ennast 833. aastal Ludwig I Saksilase õukonnas ristida, mispeale Salzburgist saabunud frangi misjonärid alustasid Böömi ja Määri alade kristianiseerimist ja 997. aastal ka Ungari.

Poliitilist iseseisvus garanteerida soovides palus Rostislav 862. aastal keiser Michael III-l (842–867) saata Määrimaale slaavi keelt valdavaid misjonär-õpetajaid, kellest tuntuimateks jäid Tessaloonika kreeklased – vennad Konstantinos († 869, sai nime Kyrillos) ja Met(h)odios († 885). Mõlemad olid aimatava kirikulõhe pärast saabunud Konstantinoopolisse Rooma emissaridena ja koos grupi slaavlastest misjonäridega saabusid 863. või 864. aastal Määrimaale.

Keeltes ebatavaliselt andekas Konstantinos lõi slaavlaste kirja nn. glagoolitsa, ja tõlkis osi piiblist, ning Bütsantsi tähtsamaid liturgilisi ja kirikukanoonilisi käsiraamatuid slaavi kirjakeelde. Sellega loodi eeldused iseseisvaks slaavi kristlikuks kultuuriks. Paavst Hadrianus II-lt (ametis 867–872) kauples Kyrillos välja loa slaavikeelsete missade pidamiseks.

Paljutõotava alguse järel saabusid takistused, kui Ludwig I Saksilane allutas Rostislavi ja 864. aastal tuli maa avada Baierist lähtuvalle germaani misjonile. Kyrillosel ja Met(h)odiosel lubati jääda. Met(h)odiose juhtimisel tõlgiti piibel, kogu Bütsantsi kiriku liturgia, kirikuõigus ja osi kreeka kirikuisade teostest. Baieri sinodil mõisteti ta kaheks ja pooleks aastaks vangistusse. Paavst Johannes VIII nõudis 873. aastal tema vabastamist. 880. aastal kinnitati Met(h)odiosele antud varasemat õigust kasutada Määrimaal slaavikeelset liturgiat, mille Stephanus V (ametis 885–891) 885. aasta kevadel omakorda ära keelas. Määri piiskopiks määrati frangi munk Wiching. Met(h)odiose õpilased põgenesid Bulgaariasse, et jätkata seal slaavikeelse liturgia arendamist.

Slaavikeelse iseseiseva kiriku autonoomiaga paavst ei nõustunud tõrjudes peapiiskopitoolele esitatud kandidaadi Formosuse, kelle piiskopitool ei paiknenud Bulgaarias. Formosus tõusis 891. aastal paavstitoolile, kuid selleks ajaks oli paavstitooli juhitud slaavimisjon kaotanud vastloodud Bulgaaria kiriku Konstantinoopoli patriarhile.

Sündinud slaavikeelne kirik oli loodud bütsantsi kirikliku mudeli ja 920. aastal kinnitatud kaanonite *Nomokanon* alusel. Kuningas Symeoni valitsusajal (893–927) lõi Bulgaarias õitsele kirjakultuur, mille mõjud jõudsid siit edaspidi ka Böömi aladele. Johannes XIII (ametis 964–972) keelas slaavikeelsed missad ja Leo IX (ametis 1049–1054) keelas 1054. aastal ka slaavi keele kasutamise piibli tekstide kirjutamisel.

10. sajandi lõpul levis Bulgaarias preester Bogumili järgi nime saanud bogomiilide ehk Jumala armu väärivate Jumala sõprade eremiitlik liikumine. Selle juhtfiguuriks sai Bulgaaria kiriku austatavaim pühak Rila Ivan. Rila kloostri ja kõiki bogomiile peeti manilasteks ja on oletatud, et nad said tugevaid mõjutusi Armeenias 7. sajandi teisel poolel kujunenud

Paulikiaanidelt, kes kadusid ajaloo näitelavalt bütsantslastelt sõjaliselt 872. aastal lüüa saades 9. sajandi teisel poolel, kuid andsid oma pärandi edasi teistele ja neid on peetud, kas dualismi pooldavateks manilasteks, või kristluse ühe iidse haru adoptioonismi edasiarenduseks. Sarnaselt paulikiaanidele ei võtnud bogomiilid omaks vana testamenti (ka Peetruse kirju), hülgasid riigikiriku, eitasid hierarhiaid, kritiseerisid pühakute, ikoonide, ristide kummardamist, palvetasid üksnes meieisapalvet ja loobusid omandist.

Bogomiilide liikumine leidis poolehoiu lihtrahva hulgas tekitades rahva ja kirikliku aadelkonna vahele lõhe. Sündinud usuline kriis purustas Bulgaaria kuningriigi ühtsuse ja põhjustas Basileios II ajal Bütsantsiga liitumise 970. aastal. Bogomilism häabus vaikselt.

Slaavipärane kristlus juurduis kloostrite vahendusel Balkanil ja Makedoonias ning sellega liideti serbid, kes olid kristluse vastu võtnud 640. aastatel, ja mitte-slaavlastest rumeenlased, kes olid omandanud ladinapärase kristluse.

Ladinapärase kristluse omandasid pärast 864. aastat horvaadid ja ajavahemikul 962–992 kristianiseeritud poolakad. Misjonipiiskop Bruno Querfurt (970–1009) ebaõnnestus jatvingide kristianiseerimisel ja pidi selles tegevuses kaotama oma elu. Frangi misjonärid tõid Transilvaaniast pärit ortodoksist vürstinnaga abielus oleva vürst Géza soovil ladinapärase kristluse 997. aastal ka Lääne-Ungarisse. Kogu Ungaris juurduis see paavstilt kuningakrooni saanud Istváni valitsusajal (1001–1038).

Norra

Esimesed skandinaavlaste ristimised toimusid 8. sajandil Inglismaale rajatud skandinaavlaste kolooniates. Esimesed katsed avada põhjala misjonitöö Taanis ebaõnnestusid. Karl Suur oli saatnud 829. aastal munk Ansgari Birka Mälari saarele, kristlastest kaupmeeste ja orjade kolooniasse.

Gregorius IV (ametis 827–844) rajas aga põhjala misjoni tugikohaks Hamburgi piiskopkonna ja nimetas 832. aastal peapiiskopiks nimetatud Ansgari oma paavstlikuks legaadiks Skandinaaviasse. Taanlaste viikingilaevastik hävitas 845. aastal Hamburgi. Ansgar siirdus Bremenisse tehes sealt veel vähemalt ühe misjoniretke Birkasse, et kinnitada kokkulepe kirikute ehitamiseks. Hamburg-Bremeni piiskopitoolide ühendamine toimus 847. aastal. Kogu Skandinaavia misjoniterritooriumit valitseti edaspidi just sealt.

Taani kristianiseeriti formaalselt kuningas Harald Sinihamba ajal umbes 10. sajandi keskpaiku. Hamburg-Bremeni peapiiskop pühitses piiskopid kolmele Jüüti piiskopkonnale.

Norra kristianiseerimine lähtus alguses Inglismaalt ja Iirimaalt. Inglismaalt tulnud vaimulikke, piiskoppe ja munk-preestreid liikus Norras hiljemalt 950. aastatest alates. Varasemad misjonilised kontaktid olid toimunud 7. sajandi lõpul.

Norra esimeseks kristlikuks kuningaks peetakse Inglismaal 991. aastal ristitud viikingit Olaf Tryggvsoni, Nidarosi (Trondheim) kiriku rajaja. Tegelikult ristiusustajaks peetud Püha Olaf (Olav) Haraldson ristiti 1013. aastal röövretke ajal Normandias.

Pärast seda kutsuti Inglismaalt misjonipiiskoppe, kes tegutsesid Norras Hamburg-Bremeni peapiiskopkonna volitusel. Olafi juhtimisel viidi viikingite kodumaal läbi verine kristianiseerimine – röövides, põletades ja sundides kogukonda kogukonna järel laskma end kas ristida või surma mõistma. Üksikuil paganravitsejail õnnestus küll põgeneda Islandile.

Põhjanorrakate vastupanu Olaf murda ei suutnud. Ta siirdus pagendatuna Novgorodi ja sai tagasipöördudes lahingus 1030. aastal surma. Kolme aasta pärast hakati teda austama märterkuningana ja kuulutati pühakuks.

Kiriku misjon ja Norra kuningate võimupiiride laiendamine olid paralleelsed protsessid, kuid üks ei olnud teisele alistatud. Kuningavõim toetas kirikut ja sai selle eest oma tasu. Kogu Põhjala kristlik elukorraldus irdus Hamburg-Bremeni kiriklikust võimust ja oli allutatud umbes 1104. aastal rajatud Lundi peapiiskopkonnale, seda kuni 1154. aastani, mil rajati Trondheimi peapiiskopkond.

Rootsis avaldati kristlusele vastupanu suhteliselt kaua. Muistse jumala Frej pühamu Uppsalas oli oma tähtsuse ja mõju 11. sajandiks juba suuremalt osalt minetanud. Rootsi esimeseks kristlusesse pöördunud kuningaks peetakse Olof Sülekuningat, kes aastatel 1000–1010 kehtestas ametlikult ristiusu riigi ühes osas Sigtunas ja Skaras. Taanile keskajal kuulunud Skånes rajati esimene kirik umbes 990. aastal. Kui Sigtuna ja Skara piiskopid 1060. aastal minema kihutati, pöörduti seal massiliselt paganlusse tagasi.

Uppsala paganlik pühamu hävitati kristlaste poolt 1100. aastal, kuid paganlus elas edasi kuni 1120. aastateni, mil Norra kuningas Sigurd kuulutas Lõuna-Rootsi Smålandi mittekristlaste vastu ristiõja. Erik Jedvardsson ehk Püha Erik oli Rootsi kuningas 1156–1160. aastal. Esimest korda esineb tema nimi kirjalikult 1198. aastal ühes rootsi pühakutekalendris, kuid pühakuna on teda austama hakatud juba tema poja Knut Erikssoni valitsusajal 1167–1196, mida tingis vajadus saada 1164. aastal paavst Alexander III loal rajatud Uppsala peapiiskopkonnale ja ennekõike teiste põhjala kuningriikide kombel ka Rootsi kuningakojale oma pühakuningas.

13. sajandi teisel poolel lõplikult valminud liturgilise legendi kohaselt tegi Erik palju selleks, et ühendada kristlasi ja levitada kristlust Lõuna-Soome aladele kus Uppsala piiskop Henrikust olevat märter saanud.

Esimesed viited sellele ristiõjale pärinevad alles 14. sajandi tendentslikust legendaariumist, mistõttu võib kogu see lugu olla väljamõeldis (vähemasti osaliselt), sest seda vajati pühakukultuse liturgiliseks jutustuseks. Piiskop Henrik pole tõenäoliselt kunagi olnud Uppsala piiskop nii nagu seda liturgilises legendis märgitakse, vaid inglise päritolu misjonipiiskop Soomes, kellel puudus oma diötees. Formaalselt kinnistus Edela-Soome Rootsi külge aga alles 1220. aastail. Samal ajal laiendas Taani kuningas Valdemar I Suur oma valdusi Vendi ristiõjas lääneslaavlastega Läänemere-äärsetele vendide aladele.

Paavst Gregorius IX (ametis 1227–1241) rakendas skandinaavlaste ja baltlaste juures sama taktikat nagu Gregorius Suur anglosakside juures. Kirik sai kristianiseeritud kuningakodadelt garantii selle kohta, et kristlus on nende kuningriikides ainus lubatud religioon. 1229. aastal andis paavst kirikule Skandinaavias õiguse võtta kasutusele skandinaavlaste pühad hiied.

Miks Islandi ristiusustamise otsustas Althing ehk kohalik parlament?

Islandile, mille hõimupealike parlament Althing oli pikkade arutelude järel otsustanud 1000. aastal kristluse teatud eritingimustel siiski vastu võtta. Argumendid olid pragmaatilised. Kristlaste Jumalat peeti väes traditsioonilistest tugevamaks, temalt võis loota püsivamat rahu ja kauplemisõiguste laienemisest johtuvat majanduslikku edu.

Intervjueeris Heiki Haljasorg

27.08.2024